تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۱۷ | تاریخ پذیرش:۱۴۰۲/۰۴/۲۸ |

روش‌های نظریه‌پردازی براساس متون دینی در مطالعات علوم انسانی (مرور بازۀ ۱۳۸۰ تا ۱۴۰۰ش)[1]

مهدی کمانی نجف‌آبادی*

عضو هیئت علمی پژوهشگاه قرآن و حدیث، پژوهشکدۀ تفسیر اهل بیت(ع)،

گروه تفسیر جامع روایی، قم، ایران.

mahdi.kamani@gmail.com

چکیده

نظریه‌پردازی براساس متون دینی (قرآن و حدیث)، بعد از توسعه و تعمیق مباحث امکان و همچنین ضرورت و مبانی تولید دانش دینی، به‌شـــکلی جدی مدنظر قرار گرفت؛ بنابراین در سال‌های اخیر آثار متعددی منتشر شده‌اند که به‌دنبال استخدام، محک و ابداع فرایندهایی برای اســـتنباط نظریه‌های علمی از متون دینی هســـتند. شـــناخت این تلاش‌ها کمک شـــایانی به همۀ دغدغه‌مندان عرصۀ نظریه‌پردازی اســـلامی می‌کند تا ضمن بهره‌گیری از داده‌ها و روش‌های تولیدشده، از آن‌ها برای تکامل این مسیر استفاده کنند، اما با این همه، این آثار را افراد متعدد، در رشته‌های مختلف علوم انسانی، در مراکز علمی متعدد و در نشریات علمی گوناگون تألیف کرده‌انـــد؛ از این‌رو آگاهی از مجموعۀ داده‌های این قلمـــرو نیازمند مطالعه‌ای به روش «مرور روایتی» اســـت تا بستر شـــناخت بهتر و معرفی میزان راه پیموده شده و مقایســـۀ روش‌های ابداعی یا استخدامی فراهم شـــود؛ بنابراین مقالۀ حاضر به شـــناخت و معرفی روش‌هایی پرداخته اســـت که منتج به نظریه‌پردازی علمی از متون دینی می‌شوند یا دست‌کم ارائه‌دهندگان، به غرض نظریه‌پردازی از متون دینی طراحی و عرضه کرده‌اند. همچنین نشـــان می‌دهد در مقالات و کتاب‌هایی که به زبان فارسی در بازۀ ۱۳۸۰ تا ابتدای ۱۴۰۰ شمسی در ایران منتشر شده‌اند، پانزده روش برای نظریه‌پردازی از متون دینی، اســـتخدام یا ابداع شـــده‌اند. در این میان،

۱. این مقاله طی طرحی مصوب در پژوهشکدۀ تفسیر اهل بیت (ع)، پژوهشگاه قرآن و حدیث انجام شده است.

* https://orcid.org/0000-0003-4162-8948

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

نیمـــی از نظریه‌پردازی‌ها با دو روش تحلیل محتوای کیفی و نظریهٔ داده‌بنیاد انجام شده‌اند.
کلیدواژه‌ها: روش نظریه‌پردازی، نظریه‌پردازی اسلامی، دانش دینی، نظریهٔ دینی، علوم انسانی اسلامی، پارادایم اسلامی، روش تحقیق در علوم انسانی.

مقدمه

با توجه به حجم گســتردهٔ تولید اطلاعات و مقالات در عصــر حاضر یکی از راه‌های مطمئن برای اشراف بر میزان تولید داده در موضوعی علمی، رجوع به مطالعات مروری است. این‌گونه مطالعات در موضوعات نوپدید کــه هنوز طبقه‌بندی‌های جزئی ندارند با روش مرور روایتی[1] انجام می‌گیرند (نــک: ســهرابی، ۱۳۹۲، ص ۵۳). البته هرچه این پژوهش‌ها با تشــریح دقیــق روش کار و بیان معیارهای گزینش مستندات تکرارپذیری بیشتری داشته و به مرور نظام‌مند[2] نزدیک‌تر باشند، اعتبار و اعتماد بیشــتری دارند؛ گرچه در موضوعات نوپدید به خودی خود مفید و ارزشمند هستند (نک: طیوری و عبدخدایی، ۱۳۹۸، ص ۱۶۶).

اسلامی‌ســازی علوم انسانی و دســت‌یابی به دانش دینی در این قلمرو چند دهه است در میان دانشمندان کشــورهای اسلامی مطرح است. همچنین فراز و نشــیب‌های متعددی به خود دیده و دیدگاه‌های مخالف و موافق بســیاری را برانگیخته است. افزون بر مباحث امکان، مطلوبیت، فواید و دیگر مباحث مقدماتی، در عرصهٔ مبانی، آسیب‌ها، راهبردها، رهیافت‌ها، فرانظریه‌ها و پارادایم‌ها نیز تلاش‌های چشمگیری صورت گرفته است. در ادامهٔ مسیر، هم‌زمان با مباحث پارادایمی و شاید کمی با تأخیر، بحث چگونگی دســت‌یابی به نظریه‌های اسلامی مدنظر پژوهشگران علوم انسانی قرار گرفته و گاه به شــکل انتزاعی، روش‌ها و فرایندهایی گام به گام پیشــنهاد شــده است. گاه نیز به‌دنبال کشــف نظریه‌ای علمی در یکی از موضوعات علوم انســانی، فرایندی منتج به نظریه به کار گرفته یا ابداع شده است.

طی دو دههٔ اخیر و به‌ویژه در دههٔ ۹۰، در مطالعات دانشوران ایرانی شاهد افزایش بی‌سابقهٔ مقالات و کتاب‌هایی هستیم که دغدغهٔ تولید روشــمند نظریه‌های اسلامی را دارند.[3] این آثار به‌شکل کلی

1. Narrative Review
2. Systematic Review
۳. مانند نظریه‌سازی دینی در علوم اجتماعی با تطبیق بر جامعه‌شناسی خانواده (۱۳۹۲)، حسین بستان؛ نظریه‌پردازی؛ گامی به‌سوی تولید علم دینی: نظریهٔ اجتماعی ارتباط در قرآن (۱۳۹۴)، مجید کافی؛ نظریه‌پردازی قرآن بنیان؛ رهیافت‌های توسعهٔ روش نظریه‌پردازی قرآن‌بنیان سید محمدباقر صدر (۱۳۹۷) سعید بهمنی؛ نظریه‌پردازی

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

یـــا در ضمن موضوعی واقعی، به ارائهٔ روش‌شناســـی پژوهش خـــود پرداخته‌اند و از ابداعات خود رونمایی کرده‌اند. روشن است طی‌کردن مسیر «چگونگی تولید نظریه‌های دینی» در گرو شناخت مســـیر پیموده‌شده و فرایندهای پیشنهادی است؛ بنابراین باید با انجام مطالعه‌ای مروری روش‌های نظریه‌پردازی از متون دینی در دو دههٔ اخیر را شناسایی و گزارش کرد.

افزون بر این غرض اصلی، این مطالعه به روشمند و تسهیل‌شدن استخراج معارف و آموزه‌های قرآن و حدیث کمک می‌کند. همچنین در پیدایش علوم انســـانی اســـلامی نقش‌آفرینی می‌کند، به روش‌شناسی مطالعات موضوعی در نصوص دینی غنا می‌بخشد و بسترساز لمس اعجاز محتوایی کتاب و سنت خواهد بود. مطالعات و بررسی‌های نگارنده نشان می‌دهد تا زمان نگارش این مقاله، هیچ مطالعهٔ مروری ویژهٔ روش‌های نظریه‌پردازی از متون دینی منتشـــر نشـــده اســـت. با این همه شاید کتاب در جســـت‌وجوی علوم انسانی اســـلامی[1] و کتاب مدل‌های روش‌شناختی تولید علوم انسانی اسلامی[2] را بتوان هم‌راستا با مطالعهٔ کنونی دانست؛ اگرچه این آثار تنها به بررسی مهم‌ترین پارادایم‌هـــا یا روش‌های نظریه‌پـــردازی از متون دینی پرداخته‌اند و منحصـــر بر روش‌ها و فرایندها نیستند. همچنین به هیچ رو در قلمرو گزارش روش جامعیت ندارند.

پیشینهٔ اجمالی نظریه‌پردازی از متون دینی

اسلامی‌سازی علوم و در ادامه تولید علوم انسانی اسلامی سابقه‌ای چند دهه‌ای دارد و به حدود شش دهه قبل (۱۹۶۰ م) می‌رســـد (نک: خسروپناه، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۲۶) و با اندیشه‌ها و تلاش‌های ابوالاعلی مودودی، ســـید محمد نقیب العطاس و به‌ویژه اســـماعیل الفاروقی جایگاه ویژه‌ای یافته اســـت (نک: همان، صص ۲۶ و ۲۷). با این همه در ادامهٔ آن مسیر، مرحلهٔ نظریه‌پردازی اسلامی در علوم انســـانی در دههٔ گذشـــته تحقق یافته اســـت؛ چراکه بعد از بحث‌های متعدد در چیستی، امکان، ضرورت و مبانی علم دینی، مســـیر عملی برای دست‌یابی به رشته‌های انسانی اسلامی[3] در گرو تولید کافی نظریه‌های اسلامی مبتنی بر متون دینی در رشته‌های مختلف علوم انسانی است.

اسلامی در علوم انسانی (۱۳۹۷)، احمدحسین شریفی؛ «معرفی روش‌شناسی نظریه داده‌بنیاد برای تحقیقات اسلامی (۱۳۹۰)»، مهرابی و دیگران و...

۱. خسروپناه، عبدالحسین، در جست‌وجوی علوم انسانی اسلامی، تحلیل نظریه‌های علم دینی و آزمون الگوی حکمی-اجتهادی در تولید علوم انسانی اسلامی، قم: نشر معارف، چاپ اول، ۱۳۹۳ ش.

۲. عبدلی مسینان، مرضیه، مدل‌های روش‌شناختی تولید علوم انسانی اسلامی در پرتو حکمت و اجتهاد، قم: دفتر نشر معارف، چاپ اول، ۱۳۹۹ ش.

3. Discipline

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

نظریه‌پردازی اســلامی به این منظور، گاه با روش‌ها و مبانی ارتکازی صورت گرفته است.[1] در این میان بیش از اینکه نظریه‌پرداز دغدغهٔ روش داشــته باشــد به‌دنبال کشف نظریهٔ اسلامی است؛ بنابراین به پارادایم و روش خاصی تصریح نشــده و گاه مبتنی بر پارادایم اســلامی طراحی‌شده[2] یا روش‌های معین و توصیف‌شده انجام شده است.[3] البته کسانی هم برای ساخت بستر نظریه‌پردازی اسلامی، تنها پارادایم‌هایی را طراحی و معرفی کرده‌اند[4] یا به شکل کلی و انتزاعی در باب روش‌های نظریه‌پردازی اسلامی[5] به ابداعاتی پرداخته‌اند.

روش پژوهش

الف) معیارهای ورود و خروج مطالعات

از آنجا که هدف مطالعهٔ پیش رو، مرور روش‌های نظریه‌پردازی براساس متون دینی (قرآن و حدیث) است، به‌دنبال «روش‌های تحقیق» صرف در متون دینی نیستم، بلکه تنها روش‌هایی مدنظر ماست کــه یا عملاً منتج به نظریه‌پردازی علمی از متون دینی شــوند یا دســت‌کم ارائه‌دهندگان به غرض نظریه‌پــردازی از متون دینی طراحی و عرضه کرده‌اند. البته ما در این مقاله دربارهٔ صحت و ســقم نظریه‌های عرضه‌شده قضاوت نمی‌کنیم؛ زیرا داوری در این باره خارج از رسالت این مقاله است و آنچه برای ما ملاک پذیرش نظریه‌پردازی است ادعای نویسندهٔ مقاله یا کتاب مبنی بر ارائهٔ نظریه و صدق تعریف نظریه بر مدعای نویسنده است.

همچنیــن چون در این مقاله به‌دنبال مرور روش‌های نظریه‌پردازی بر پایهٔ متون دینی هســتیم، تمرکز ما بر مقالات و کتاب‌هایی اســت که مشــتمل بر «نظریه‌پردازی روشمند» هستند؛ بنابراین نظریه‌پردازی‌هایی که از روش خاصی حاصل نشــده‌اند، همچنین نویسنده به بحث روش‌شناسی پژوهــش عنایت نداشــته و آن را مشــخص و تبیین نکرده اســت، وارد قلمرو مطالعــهٔ مروری ما نمی‌شــوند. البته گاه مقالاتی با تأکیــد بر طراحی روش‌های نظریه‌پــردازی متن‌محور، وارد دامنهٔ

۱. مانند آنچه در مقالهٔ «کوششی نظری در جهت ساخت مدل اسلامی ثبات خانواده» (بستان، ۱۳۹۲ ج) اتفاق افتاده است.
۲. مانند دوازده نظریه در جلد دوم در جست‌وجوی علوم انسانی اسلامی یا نظریهٔ پرستاری حکیمانه (سادات حسینی، ۱۳۹۳) در کتابی با همین نام.
۳. مانند مقالاتی که در ادامهٔ این نوشتار به‌تفصیل معرفی خواهند شد.
۴. مانند پارادایم اجتهادی دانش دینی (پاد) (علی‌پور و حسنی، ۱۳۹۰) و پارادایم اجتهادی دانش عملی سید حمیدرضا حسنی (۱۳۹۹).
۵. مانند احمدحسین شریفی در کتاب نظریه‌پردازی اسلامی در علوم انسانی که در ادامهٔ این نوشتار به‌تفصیل معرفی خواهد شد.

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

مطالعات شده‌اند، اما درنهایت به نظریهٔ خاصی منتهی نشده‌اند، بلکه به شماری از اصول و مبانی رسیده‌اند[1] که این موارد نیز در شمار نمونه‌گیری نهایی ما باقی نخواهند ماند.

افزون بر این موارد گاه نیز مقاله به نظریه‌پردازی روشمند پرداخته و بخشی از مقاله نیز به بحث روش‌شناختی اختصاص داده شده است، اما به‌جای گزارش فرایندی گام به گام (روش) به ایده یا راهبردی اشاره کرده و موفق به تنقیح یا طراحی مراحل پژوهش خود نشده است که این موارد نیز کنار گذاشته می‌شوند.[2] همچنین گاه برخی عناوین مقالات یا عناوین کتاب‌ها بسیار نزدیک و مرتبط بودند، اما بعد از بررسی محتوای آن‌ها معلوم شد به ارائهٔ روش نپرداخته‌اند، بلکه بیشتر درصدد ارائهٔ پارادایم اسلامی برای تولید دانش دینی بوده‌اند.[3]

به هر حال آنچه مقصود است «نظریه‌پردازی» و آن هم مبتنی بر فرایندی معین است. با این حال از آنجا که میان نظریه، مدل و الگو ارتباطی نزدیکی است اندکی دامنهٔ جست‌وجوی مستندات را توسعه دادیم و آنجا که نظریه در قالب الگو یا مدل ارائه شده است نیز مدنظر قرار داده‌ایم.

ب) جامعهٔ منتخب اسناد

دامنهٔ جست‌وجوها نیز منحصر به مقالات نشریه‌ای و کتاب‌هاست؛ زیرا به‌راحتی دردسترس هستند و به لحاظ فراوانی و اعتبار، عمدهٔ یافته‌های علمی معتبر در این دو دسته منبع منعکس می‌شوند؛ بنابراین آنچه سبب رجوع‌نکردن به پایان‌نامه‌ها شده ناظر بر همین مؤلفه‌ها و به اختصار عبارت است از: ۱. اندک‌بودن پایان‌نامه‌هایی که دغدغهٔ روش در این حوزه را داشته باشند و مسئلهٔ آن‌ها روش نظریه‌پردازی از متون دینی باشد. ۲. مشکل‌بودن دسترسی به متن پایان‌نامه‌ها با توجه به پراکندگی دانشگاه‌ها در سطح کشور، ۳. انتشار پایان‌نامه‌های جدی در قالب مقاله یا کتاب و

۱. مانند مقالهٔ «نظریهٔ مدیریت دانش اسلامی؛ تبیین مبانی و اصول» (باقرزاده، اصغر و دیگران، تحقیقات بنیادین علوم انسانی، ش ۱۵، ص ۱۱۷-۱۵۰، ۱۳۹۸ ش).

۲. مانند مقالهٔ «نظریهٔ هنجاری و الگوی ارتباط غیرکلامی در نقطهٔ آغاز ارتباطات درون‌فرهنگی اسلامی» (همدانی، مصطفی، مطالعات فرهنگی و ارتباطات، ش ۵۷، صص ۲۸۹-۳۲۱، ۱۳۹۸ ش) که با وجود نام‌گذاری روش خود به نام روش قیاسی-داده‌بنیاد ولی آن را به‌اختصار تمام ارائه کرده و گام‌هایی مجزا و کامل جهت الگوگیری از آن ارائه نکرده است.

۳. مانند کتاب‌های نظریه‌پردازی و روش‌شناسی در اندیشهٔ سیاسی اسلام (سوادی، محمدعلی، قم: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ اول، ۱۳۹۹ ش)، مدل‌های روش‌شناختی تولید علوم انسانی اسلامی در پرتو حکمت و اجتهاد (عبدلی مسینان، مرضیه، قم: دفتر نشر معارف، چاپ اول، ۱۳۹۹ ش) و کتاب در جست‌وجوی علوم انسانی اسلامی، تحلیل نظریه‌های علم دینی و آزمون الگوی حکمی-اجتهادی در تولید علوم انسانی اسلامی (خسروپناه، عبدالحسین، قم: نشر معارف، چاپ اول، ۱۳۹۳ ش).

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

درنتیجه کفایت مرور مقالات و کتب از آن‌ها.[1] همچنین رجوع به مقالات کنفرانسی در دستور کار قرار نگرفت؛ زیرا آن‌ها نیز کمتر در دسترس هستند و در مقایسه با مقالات نشریه‌ای فراوانی اندکی دارند.

ج) پایگاه‌های دادهٔ مورد استفاده

برای جست‌وجوی مقالات نشریه‌ای به سایت نورمگز مراجعه شد؛ زیرا این سایت به لحاظ جامعیت مجلات علمی شاخه‌های مختلف علوم انسانی و امکانات جست‌وجوی پیشرفته از سطح بالایی برخوردار است. همچنین برای کاوش از کتاب‌های مرتبط به سایت علم‌نت با آدرس elmnet.ir مراجعه شد؛ زیرا این سایت در گزارش کتاب‌های انتشاریافته با حداقل امکانات مقبول جست‌وجو، تنها سایت برای جست‌وجوی کتاب با امکان مشاهدهٔ فهرست و مقدمه کتاب شناخته شد.

د) کلیدواژگان جست‌وجو

کلیدواژگان جست‌وجو، به شکل عطفی، ترکیبی از دو کلیدواژه از دسته‌های زیر است: الف شامل: «نظریه، مدل، الگو و روش». ب شامل: «اسلام، دین، قرآن، اسلامی، دینی و قرآنی» که برای هریک از دو نوع منبع (مقاله و کتاب) به شکل جداگانه، ۲۴ جست‌وجوی عطفی انجام شد. کلیدواژهٔ نظریه‌پردازی نیز ابتدا در دستهٔ الف جا داشت که در ادامه روشن شد کلیدواژهٔ نظریه از آن کفایت می‌کند؛ چراکه در پایگاه‌های داده، ترکیب نظریه‌پردازی دو کلمه تلقی می‌شود؛ چنان‌که کلیدواژهٔ روش‌شناسی نیز همین‌گونه است و کلیدواژهٔ روش از جست‌وجوی آن کفایت می‌کند.

همچنین چون جست‌وجوها به‌شکل ترکیبی انجام می‌شود، کلیدواژهٔ الگو همراه یای اضافه و به‌شکل «الگوی» استفاده شد. روشن است با کلیدواژگان بالا نمی‌توان به صد درصد منابع مرتبط دست یافت، ولی این کلیدواژگان و مختصات جست‌وجو طوری طراحی شده‌اند که در فضای موضوع مورد مطالعه، بیشترین یافته‌های مرتبط را در اختیار قرار دهند و عمدهٔ مستندات لازم را به دست دهند.[2]

۱. مانند پایان‌نامهٔ دکتری «نظریهٔ اجتماعی ارتباط در قرآن» از مجید کافی که در قالب کتاب «نظریه اجتماعی ارتباط در قرآن» چاپ شده است یا پایان‌نامه دکتری «استخراج، تحلیل و ارزیابی مدل‌های اجتهادی در روش‌شناسی تولید علوم انسانی اسلامی» از خانم مرضیه عبدلی مسینان که در قالب کتاب «مدل‌های روش‌شناختی تولید علوم انسانی اسلامی» چاپ شده است.

۲. گفتنی است افزون بر همهٔ روش‌های نظریه‌پردازی اسلامی که تا سال ۱۴۰۰ در قالب کتاب یا مقاله منتشر شده‌اند، برخی روش‌های کلی یا جزئی دیگری در سال‌های اخیر مطرح شده‌اند که هنوز در قالب منابع مکتوب منتشر نشده‌اند؛ مانند استراتژی (روش) اجتهاد قسم اول، دوم و سوم دکتر عبدالحسین خسروپناه. همچنین باید به

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

هـ) مختصات جست‌وجو و نتایج آماری اولیه

۱. مقالات

جســـت‌وجوی مقالات منحصر به مقالات علمی-پژوهشـــی و علمی-ترویجی شد؛ زیرا موضوع نظریه‌پردازی ویژهٔ مقالات علمی-پژوهشی و حداکثر مقالات علمی-ترویجی است؛ درحالی‌که در عمل نیز مشاهده شد هیچ مقالهٔ علمی-ترویجی در پالایش نهایی باقی نماند. جست‌وجو تنها در «عنوان» و «کلیدواژگان» در همهٔ گروه‌های علوم انسانی، تنها به زبان فارسی و در بازهٔ ۱۳۸۰ تا ابتدای ۱۴۰۰ صورت گرفت. در نتیجهٔ این جســـت‌وجو، ضمن ۲۴ جست‌وجوی ترکیبی در پایگاه نورمگز، درمجموع حدود ۲۳۰۰ مقاله یافت شد که طی مرور اولیه ۱۱۷ مقاله گزینش شدند.

برای مرور اولیه به‌عنوان مقاله دقت شد و در صورتی که قطعاً غیرمرتبط تشخیص داده می‌شد، رد و در غیر این صورت، مـــورد مطالعهٔ اجمالی قرار می‌گرفت و باز در صورتی که قطعاً غیرمرتبط تشـــخیص داده می‌شد، رد و در غیر این صورت (اطمینان به ارتباط، احتمال قوی ارتباط یا احتمال ۵۰-۵۰) ذخیره می‌شد تا در مرحلهٔ بعدی تعیین تکلیف شود.

۲. کتاب‌ها

جست‌وجوی کتاب‌ها در پایگاه علم‌نت، ویژهٔ جست‌وجوی کلیدواژگان در «عناوین» بود و ضمن جســـت‌وجوی اولیه، درمجموع ۲۴ جســـت‌وجوی ترکیبی، حدود ۲۰۰۰ کتاب یافت شد که طی مرور اولیه ۱۸ کتاب گزینش شـــدند. در اینجا نیز مانند مقالات در صورتی که عنوان کتاب، دال بر ارتباط‌نداشتن بود، رد و در غیر این صورت به چکیده، فهرست و مقدمهٔ کتاب مراجعه می‌شد؛ اگر به ارتباط‌نداشتن کتاب با موضوع مطالعهٔ‌موروری، قطع حاصل می‌شد، کتاب رد و در غیر این صورت عنوان کتاب برای تعیین تکلیف در مراحل بعدی ذخیره می‌شـــد. با این حال برای تکمیل یافته‌ها در بخش کتاب، دو کتاب نیز با توجه به شناخت قبلی نگارنده، به لیست اولیهٔ کتاب افزوده شدند.

و) روش انتخاب مستندات مطلوب (پالایش‌شده) و آمار آن‌ها

با پایان‌یافتن جســـت‌وجو و گزینش اولیه، مستندات ثبت‌شـــده با دقت مطالعه شدند تا مقالات و کتاب‌هایی که روش معینی برای نظریه‌پردازی از متون دینی طراحی کرده‌اند گزینش نهایی شـــوند؛

خاطر داشت روش‌ها برای رسیدن به تکامل، فرایندی تدریجی را طی می‌کنند (مانند تلاش حسین بستان از کتاب گامی به‌سوی علم دینی در سال ۱۳۹۰ ش تا مقالهٔ «روش نظریه‌سازی دینی در علوم اجتماعی» در سال ۱۳۹۵ ش یا تلاش‌های اصغر افتخاری که در ادامه معرفی می‌شود) و چه بسا برخی از روش‌های منتشرشده در سال‌های اخیر نوسازی و تکمیل شده‌اند، ولی هنوز نسخه‌های کامل‌تر آن‌ها در قالب منابع مکتوب منتشر نشده‌اند.

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

خـــواه روش مورد ادعا را در ضمن یک نمونه، اجرایی و نظریه‌ای دینی عرضه کرده باشـــند یا تنها به تشریح روشـــی برای نظریه‌پردازی از متون دینی پرداخته باشند و مدعی کارآمدی روش خود برای چنین غرضی شـــده باشند، اما مواردی که یا خالی از روش‌شناســـی هستند (هرچند نظریه‌پردازی کرده باشند) یا تنها به مبانی معرفت‌شناســـی و روش‌شناسی نظریه‌پردازی (پارادایم) پرداخته‌اند یا اینکه به نظریه‌پردازی ختم نشده است کنار گذاشته شدند.

بعد از پالایش نهایی مســـتندات، ۳۵ مقاله و ۹ کتاب به‌عنوان مســـتندات نهایی باقی ماندند. در این میان مقالات نهایی، همگی علمی-پژوهشـــی و حـــدود ۹۵ درصد آن‌ها از مجلات پایگاه استنادی علوم جهان اسلام (ISC) بودند.

ز) تاریخ جست‌وجو

جست‌وجوی مقالات از ۱۴۰۰/۰۵/۰۱ تا ۱۴۰۰/۰۶/۱۵ به مدت ۴۵ روز و جست‌وجوی کتاب‌ها از ۱۴۰۰/۰۶/۱۵ تا ۱۴۰۰/۰۷/۱۵ به مدت ۳۰ روز انجام شد.

ح) روش تحلیل داده

هم‌زمان با مطالعهٔ دقیق، برای پالایش نتایج اولیه منابع پالایش‌شـــده فیش‌نگاری شـــدند؛ بنابراین با پایان‌یافتن مطالعهٔ دقیق و گزینش، فیش‌نگاری منابع نیز به پایان رســـید. ســـپس فیش‌ها تحلیل محتوای کیفی شـــدند؛ یعنی ابتدا کدگذاری باز و ســـپس مقوله‌بندی شـــدند. درنهایت نیز یافته‌ها طبقه‌بندی و آماده گزارش شدند.

ادبیات تحقیق

ادبیات مورد اســـتفاده در فضای نظریه‌پردازی بر پایهٔ متون دینی تنوع خاصی دارد که شناخت آن‌ها و مفادشـــان به مرورگر کمک می‌کند در تشخیص مســـتندات مرتبط و نیز توصیف آن‌ها دقیق عمل کند. همچنین این شناخت به خوانندگان کمک می‌کند تا درک دقیق‌تری از یافته‌ها و تحلیل‌ها داشته باشـــند. در فضای روش نظریه‌پردازی، پربســـامدترین اصطلاحات عبارت‌اند از: «روش، نظریه، نظریه‌پردازی، مدل، الگو، پارادایم و استراتژی (راهبرد) تحقیق».

الف) روش

منظور از «روش» گام‌هایی اســـت که باید با نظمی خاص به‌منظور دســـتیابی به هدفی مشـــخص

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

برداشـــته شوند (شـــریفی، الف، ۱۳۹۷، ص ۹؛ واســـطی، ۱۳۸۲، ص ۵۴، کمانی نجف‌آبادی، ۱۳۹۷، ص ۲۰)؛ به بیان دیگر روش همان فرایند گام به گامی اســـت که درصدد است مضاف‌الیه ترکیـــب اضافـــی «روشِ ...» را محقق کند؛ بنابرایـــن «روش تحقیق» یعنـــی گام‌های منظمی که برای حل مسئله برداشته می‌شود یا «روش تفسیر» یعنی فرایند نظام‌مندی برای کشف معانی و بیان مراد آیات.

ب) نظریه

نظریه به لحاظ ماهیت، مجموعه‌ای منسجم و هماهنگ از مفاهیم، تعاریف و قضایاست که نظری معین دربارهٔ توصیف، تعلیل، تفســـیر یا کنترل یک یا چند پدیده ارائه می‌دهد (هومن، ۱۳۸۶، ص ۴۳؛ شریفی، ۱۳۹۷ ب، ص ۳۹؛ خسروپناه، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۵۷۳).

نظریه‌ها نتایج تحقیقات علمی و چکیده علوم هســـتند و ســـبب رشد و توسعهٔ دانش می‌شوند. به‌کمـــک آن‌ها پدیده‌ها شناســـایی، تحلیـــل و کنترل می‌شـــوند. همچنین نظریه‌ها زبان مشـــترک دانشمندان شده و اشتراک‌گذاری دانش را آسان می‌کنند.

ج) نظریه‌پردازی

مراد از نظریه‌پردازی دســـت‌یابی به نظریه از طریق پژوهش اســـت و تفاوتی ندارد این دست‌یابی، اکتشـــاف یا ابداع یا بازتولید یک نظریه باشـــد؛ بنابراین «روش نظریه‌پردازی» که این مقاله به‌دنبال مرور آن است یعنی گام‌های منظم و مرحله‌ای دستیابی به نظریه.

د) مدل

در تعریف اصطلاح «مدل» در فضای نظریه‌پردازی شاهد فضای روشنی نیستیم (عبدلی مسینان، ۱۳۹۹، ص ۵۹). اختـــلاف فراوانـــی که در تعریف نظریه وجود دارد در اینجا نیز دیده می‌شـــود و حتـــی گاه مدل به معنای نظریه یا پارادایم[1] نیز بـــه کار می‌رود؛ با این همه می‌توان مدل را به معنای نموداری هندســـی از روابط میان چند متغیر دانست که درصدد است با حذف جزئیات، تصویری جامـــع و کلی از ابعاد و ارتباطات یک پدیـــده را نمایش دهد (تنکارد و دیگران، ۱۳۸۷، ص ۱۳۲؛ هومن، ۱۳۸۶، ص ۶۸).

صرف‌نظر از جانشـــینی مدل و نظریه در کاربردهای تسامحی، رابطهٔ مدل و نظریه آن است که

۱. به‌عنوان نمونه ر. ک: مدل‌های روش شناخت تولید علوم انسانی اسلامی در پرتو حکمت و اجتهاد، ص ۶۱.

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

مـــدل با تعریف فوق یا نمایش نموداری نظریه اســـت (نک: خســـروپناه، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۵۷۴؛ بســـتان، ۱۳۹۲ الف، ص ۱۳۲) یا ابزار ادراک بهتر یک پدیده و درنتیجه مقدمهٔ نظریه‌پردازی است (نک: خاکی، ۱۳۹۱، ص ۵۰).

هـ) الگو

اصطلاح الگو نیز در فضای نظریه‌پردازی و فلسفهٔ علم گاه مترادف با مدل[۱] یا حتی نظریه یا پارادایم[۲] به کار می‌رود. بـــا وجود این، برای فاصله‌گذاری میان این اصطلاحات بهتر اســـت الگوها را -در اصطلاح- به معنای مجموعه‌ای از دســـتورالعمل‌های فرایندی تکرارشـــدنی و منظم دانســـت که راهنمای عمل تلقی می‌شـــوند (نک: خســـروپناه، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۵۷۵). این تعریف با معنای لفظی الگو، یعنی سرمشـــق و اســـوه تناســـب دارد؛ بنا بر این تعریف الگوها می‌توانند برخاسته از نظریه‌ها باشـــند و مبتنی بر آن‌ها ارائه شوند؛ یعنی براساس نظریه‌ای تعلیلی یا تجویزی، فرایندی از گام‌های عملی ارائه شود که هدفی را محقق می‌کند. البته گاه الگوها مبتنی بر نظریهٔ خاصی نیستند، بلکه حاصل تجربه یا ترسیم مسیر حرکت از وضع موجود به وضع مطلوب‌اند.

و) پارادایم

ایـــن واژه در عصر حاضـــر[۳] در قلمرو فلســـفهٔ‌علم و نظریه‌پردازی به معنـــای مجموعه‌ای از مبانی معرفت‌شناختی، روش‌شناختی و هستی‌شناختی است که چارچوب نظری و منظومهٔ فکری پژوهش و تولید علم را تعیین می‌کند(نک: ایمان، ۱۳۹۰، ص ۲۵۴؛ خسروپناه، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۵۷۳)؛ بنابراین پارادایم‌ها جهان‌بینی فکری نظریه‌پردازان را ســـامان می‌دهند و بنیادین‌ترین پیش‌فرض‌های دانشـــمند در مســـیر تولید دانش هســـتند. از نظر مصداقی یکی از مهم‌ترین دســـته‌بندی‌ها دربارهٔ پارادایم‌های علوم اجتماعی که از اقبال بیشـــتری نیز برخوردار اســـت، تقســـیم آن به ســـه پارادایم اثبات‌گرایی، تفسیری و انتقادی است (نک: بستان، ۱۳۹۲ ب، ص ۳۶).

ز) استراتژی تحقیق (راهبرد تحقیق)

یکـــی از اصطلاحات دیگری که در فضای روش نظریه‌پردازی و پژوهش کم‌وبیش رایج، ولی کمتر

۱. ر. ک: «مدل مفهومی ظرفیت‌سازی اخلاق برای فهم نشانه‌های توحیدی»، پسندیده، ۱۳۹۹، ص ۳۹.
۲. به‌عنوان نمونه، الگو در عبارت «الگوی حکمی-اجتهادی در تولید علوم انسانی اسلامی» که بخشی از عنوان کتاب در جست‌وجوی علوم انسانی اسلامی است، عملاً در معنای پارادایم به کار رفته است.
۳. برای مشاهدهٔ سیر تاریخی این واژه ر. ک: درآمدی بر پارادایم اجتهادی دانش عملی، صص ۴۴-۴۳.

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

تعریف شـــده است «استراتژی تحقیق» اســـت. مراد از این اصطلاح در فضای پژوهشی، رویکرد روش‌شـــناختی پژوهش است که گاه بخشی از پارادایم تلقی شـــده و گاه بعد از ارائهٔ پارادایم طرح می‌شـــود. به بیان دیگر سیاســـت کلی یا راهبـــرد کلان پژوهش‌گر در طراحـــی گام‌های پژوهش، استراتژی تحقیق تلقی می‌شـــود (نک: بلیکی، ۱۳۹۱، صص ۶۵ - ۲۴۶). استراتژی‌های رایج در نظریه‌پردازی اسلامی عبارت‌اند از استراتژی استقرایی و قیاسی (بستان، ۱۳۹۲ الف، ص ۵۴)؛ با این همه برخی استراتژی‌هایی را ابداع کرده‌اند و براساس آن راهبردها، گام‌های پژوهش را پیشنهاد داده‌اند.[۱]

گزارش یافته‌های پژوهش

بعـــد از تحلیل داده‌ها، با توجـــه به اهداف این مطالعه و مقوله‌های اصلی اســـتنباطی از اطلاعات گردآوری‌شده یافته‌های پژوهش در چند محور اصلی جمع‌بندی شدند که عبارت‌اند از: روش‌های نظریه‌پردازی، نوع نظریه‌های اســـلامی استنباط‌شـــده، نوع منبع نظریه‌پردازی، سال انتشار منابع، مجلات منتشـــرکنندهٔ مقالات، رشته‌های علمی که روش‌ها در آن‌ها به کار گرفته شد و مراکز علمی روش‌پردازان. هریک از این محورها بخشـــی از یافته‌های پیرامون نظریه‌پردازی روشـــمند براساس منابـــع دینی، طی دو دهٔ اخیر را ارائه و قســـمتی از تصویر این حرکـــت عملی را نمایش داده‌اند. در جدول ۱ می‌توان یافته‌های این پژوهش را مشاهده کرد.

جدول ۱. یافته‌های پژوهش

روش	«مقاله» / کتاب (نویسندگان، سال انتشار)	عنوان نظریهٔ اسلامی استنباط‌شده (نوع نظریه)	نوع منبع نظریه‌پردازی	عنوان مجله (رشتهٔ علمی مجله)	رشتهٔ علمی مقاله یا کتاب	مراکز علمی نویسندگان
۱. تحلیل محتوای کیفی	۱. «طراحی مدل تحلیل رفتار مصرف‌کننده براساس آموزه‌های اسلام» (صادقی مال امیری، ۱۳۹۲)	مدل تحلیلی رفتار مصرف‌کننده (توصیفی)	قرآن و حدیث	اندیشهٔ مدیریت راهبردی (مدیریت)	مدیریت	دانشگاه امام حسین(ع)
	۲. «نظریهٔ انگیزش در اندیشهٔ دینی» (بشیری، ۱۳۹۳)	نظریهٔ انگیزش در اندیشهٔ دینی (تبیینی)	قرآن و حدیث	روان‌شناسی و دین (روان‌شناسی)	روان‌شناسی	مؤسسهٔ آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره)

۱. مانند آنچه در مقالهٔ «روش نظریه‌سازی دینی در علوم اجتماعی» در صفحهٔ ۱۲۱ اشاره شده است.

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

روش	«مقاله» / کتاب (نویسندگان، سال انتشار)	عنوان نظریهٔ اسلامی استنباط‌شده (نوع نظریه)	نوع منبع نظریه‌پردازی	عنوان مجله (رشتهٔ علمی مجله)	رشتهٔ علمی مقاله یا کتاب	مراکز علمی نویسندگان
۱. تحلیل محتوای کیفی	۳. «مؤلفه‌های نظریهٔ هنجاری رسانه‌های جمعی در قرآن کریم» (عباس‌زاده، خان‌محمدی، و مریجی، ۱۳۹۷)	نظریهٔ هنجاری رسانه‌های جمعی (هنجاری)	قرآن	اسلام و علوم اجتماعی (علوم اجتماعی)	ارتباطات	دانشگاه باقرالعلوم، مجتمع آموزش عالی شهید محلاتی قم
	۴. «بازنگری هرم مازلو در مقایسه با مدل قرآنی نیازهای انسانی براساس گونه‌شناسی جزاهای اخروی» (شکوری، حاجی اکبری و شمشیری، ۱۳۹۹)	هرم قرآنی نیازهای انسان (تفسیری)	قرآن	تحقیقات علوم قرآن و حدیث (علوم قرآن و حدیث)	روان‌شناسی	دانشگاه کوثر بجنورد
	۵. «تحلیلی قرآنی در تبیین مدل ابهام‌گریزی انسان به‌عنوان یک مدل توصیفی از رفتار انسان» (عبداللهی نیسیانی و رضائیان، ۱۳۹۶)	مدل توصیفی عوامل مؤثر برر فتار ابهام‌گریزی انسان، براساس تحلیل آیات قرآن/ مدل قرآنی ابهام‌گریزی (تبیینی)	قرآن	تعامل انسان و اطلاعات (علوم اجتماعی)	مدیریت	پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، دانشگاه شهید بهشتی
	۶. «روش تحلیل محتوای کیفی تطبیق یافته بهمنظور تحقیق در متن قرآن کریم؛ ارائهٔ یک مطالعه موردی در علوم رفتاری» (عبدالهی، ۱۳۹۷)	-	-	آموزه‌های قرآنی (علوم قرآن و حدیث)	علوم قرآنی	پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
	۷. «مدل رفتار انسان در مواجهه با دو ساحت مطلوبیت - نامطلوب؛ تحلیلی قرآنی، رویکردی مدیریتی» (عبدالهی نیسیانی و رضائیان، ۱۳۹۷)	مدل قرآنی دوساحتی مطلوبیت-نامطلوب (توصیفی)	قرآن	اندیشهٔ مدیریت راهبردی (مدیریت)	مدیریت	دانشگاه شهید بهشتی ـ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
	۸. «تبیین قرآنی مدل وابستگی به منابع؛ تحلیل رفتاری بحران ناشی از ریزش بورس تهران» (عبدالهی نیسیانی و رضائیان، ۱۳۹۹)	مدل وابستگی به منابع (تبیینی)	قرآن	اقتصاد اسلامی (اقتصاد)	روان‌شناسی	پژوهشگاه حوزه و دانشگاه ـ دانشگاه شهید بهشتی
	۹. «تحلیل پاره‌فرهنگی در نظریهٔ قرآنی کجروی» (سلیمی، ۱۳۹۵)	نظریهٔ (الگوی نظری) قرآنی کجروی پاره‌فرهنگی (تبیینی)	قرآن	اسلام و علوم اجتماعی (علوم اجتماعی)	جامعه‌شناسی	پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]
[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]

روش	«مقاله» / کتاب (نویسندگان، سال انتشار)	عنوان نظریهٔ اسلامی استنباط‌شده (نوع نظریه)	نوع منبع نظریه‌پردازی	عنوان مجله (رشتهٔ علمی مجله)	رشتهٔ علمی مقاله یا کتاب	مراکز علمی نویسندگان
۱. تحلیل محتوای کیفی	۱۰. «رویکرد بزه‌دیده‌شناختی در نظریهٔ قرآنی کجروی» (سلیمی، ۱۳۹۶)	بخشی از نظریهٔ قرآنی کجروی [علل پیرامونی بزه‌دیدگی و علل مرتبط با شخص بزه‌دیده در سه سطح خرد، میانه و کلان] (تبیینی)	قرآن	معرفت فرهنگی اجتماعی (علوم اجتماعی)	جامعه‌شناسی	پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
	۱۱. «کاربرد تحلیل محتوای کیفی در استخراج تحلیل‌های اجتماعی قرآن کریم: گزارشی تحلیلی از روش یک تحقیق» (سلیمی، ۱۳۹۷)	-	-	روششناسی علوم انسانی (علوم اجتماعی)	روش‌شناسی علوم انسانی	پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
	۱۲. «تحلیل محتوای کیفی شبکهٔ معنایی قدرت؛ تلاشی برای فهم الگوی قدرت نرم در قرآن کریم» (عترت‌دوست، ۱۳۹۷)	مؤلفه‌ها و ارکان نظریهٔ قدرت نرم از منظر قرآن کریم (توصیفی)	قرآن	مطالعات قرآن و حدیث (علوم قرآن و حدیث)	علوم سیاسی	دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی
۲. نظریه‌پردازی داده‌بنیاد	۱. «معرفی روش‌شناسی نظریهٔ داده‌بنیاد برای تحقیقات اسلامی (ارائهٔ یک نمونه)» (مهرابی و دیگران، ۱۳۹۰)	مدل جامع توانمندسازی منابع انسانی در سازمان (هنجاری)	قرآن و حدیث	مدیریت فرهنگ سازمانی (مدیریت)	مدیریت	مجتمع شهید محلاتی، دانشگاه تهران
	۲. «الگوی سازمان متعالی براساس قرآن کریم» (عربشاهی کریزی، ۱۳۹۲)	نظریهٔ سازمان متعالی اسلامی (هنجاری)	قرآن	مطالعات بین‌رشته‌ای دانش راهبردی (علوم اجتماعی)	مدیریت	دانشگاه پیام نور
	۳. «موانع اجتماعی تفکر در الگوی اسلامی پیشرفت براساس نظریه‌پردازی داده‌محور از قرآن» (ایازی و ربانی خوراسگانی، ۱۳۹۳)	نظریهٔ موانع اجتماعی تفکر براساس آموزه‌های قرآن (تبیینی)	قرآن	جامعه‌شناسی کاربردی (علوم اجتماعی)	جامعه‌شناسی	دانشگاه اصفهان
	۴. «کاربرد روش تحقیق نظریهٔ داده‌بنیاد در استخراج نظریه از متون دینی» (بهروزی لک و یاری، ۱۳۹۶)	-	-	مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی	روش‌شناسی علوم انسانی	دانشگاه باقرالعلوم

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

روش	«مقاله» / کتاب (نویسندگان، سال انتشار)	عنوان نظریهٔ اسلامی استنباط‌شده (نوع نظریه)	نوع منبع نظریه‌پردازی	عنوان مجله (رشتهٔ علمی مجله)	رشتهٔ علمی مقاله یا کتاب	مراکز علمی نویسندگان
۲. نظریه‌پردازی داده‌بنیاد	۵. «تبیین مدل ارتقای عدالت جنسیتی در جوامع اسلامی از دیدگاه نهج‌البلاغه براساس نظریهٔ زمینه‌ای» (ایمان‌زاده و فرهادی، ۱۳۹۷)	مدل ارتقای عدالت جنسیتی اسلامی (تبیینی)	حدیث	زن و جامعه (علوم اجتماعی)	علوم تربیتی	دانشگاه تبریز ـ دانشگاه ملایر
	۶. «الگوی تقویت خودکنترلی در منابع انسانی سازمان‌ها مبتنی بر آموزه‌های قرآنی» (صیدزاده و سپهوند، ۱۳۹۷)	نظریهٔ قرآنی عوامل مؤثر بر خودکنترلی منبع انسانی در سازمان (تبیینی)	قرآن	پژوهش‌های قرآنی (علوم قرآن و حدیث)	مدیریت	دانشگاه لرستان
	۷. «تدوین مدل اسلامی شهود در تصمیم‌گیری راهبردی» (حدادزاده، ۱۳۹۷)	الگوی مفهومی شهود در تصمیمگیری راهبردی براساس آموزه‌های قرآنی (تبیینی)	قرآن	مدیریت دانشگاه اسلامی (مدیریت)	مدیریت	پیام نور
	۸. «تحلیل رکودها و رونق‌های اقتصادی از منظر نظام اقتصادی اسلام با رویکرد نظریه‌پردازی داده‌بنیاد» (عبدلی‌نژاد، شکیبایی و صالحی آسفیجی، ۱۳۹۸)	نظریهٔ عدم چرخههای تجاری در نظام اقتصادی اسلام (هنجاری)	قرآن و حدیث	اقتصاد اسلامی (اقتصاد)	اقتصاد	دانشگاه شهید باهنر کرمان
	۹. «نظریهٔ معنویت در قرآن بر پایهٔ روش نظریهٔ زمینه‌ای» (سعیدی، ۱۳۹۹ الف)	ابعاد و مؤلفه‌های معنویت در قرآن (توصیفی)	قرآن	کتاب قیم (علوم قرآن و حدیث)	علوم تربیتی	پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
	۱۰. «طراحی مدل مفهومی مراحل تربیت مبتنی بر دیدگاه اسلام و دلالت‌های تربیتی آن (استراتژی تئوری داده‌بنیاد متنی)» (اسلامی‌مهر و دیگران، ۱۳۹۹)	مدل مفهومی مراحل سه‌گانهٔ تربیت در اسلام (توصیفی)	قرآن و حدیث	پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی (علوم تربیتی)	علوم تربیتی	دانشگاه پیام نور
	۱۱. نظریهٔ معنویت در قرآن (سعیدی، ۱۳۹۹ ب)	نظریهٔ معنویت در قرآن (توصیفی)	قرآن	ـ	علوم تربیتی	پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

روش	«مقاله» / کتاب (نویسندگان، سال انتشار)	عنوان نظریهٔ اسلامی استنباط‌شده (نوع نظریه)	نوع منبع نظریه‌پردازی	عنوان مجله (رشتهٔ علمی مجله)	رشتهٔ علمی مقاله یا کتاب	مراکز علمی نویسندگان
۳. نظریه‌پردازی مبناشناختی	۱. «مدل روش‌شناختی نظریه‌پردازی در علوم انسانی اسلامی» (کافی و جمشیدیها، ۱۳۹۱)	-	-	روششناسی علوم انسانی (علوم اجتماعی)	روششناسی علوم انسانی	پژوهشگاه حوزه و دانشگاه - دانشگاه تهران
	۲. «مؤلفه‌های نظریهٔ اجتماعی براساس مبانی شناخت جامعه در قرآن» (کافی و جمشیدیها، ۱۳۹۲)	نظریهٔ اجتماعی ارتباط (تبیینی)	قرآن	آموزه‌های قرآنی (علوم قرآن و حدیث)	جامعه‌شناسی	دانشگاه‌تهران -پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
	۳. نظریه‌پردازی؛ گامی به‌سوی تولید علم دینی: نظریهٔ اجتماعی ارتباط در قرآن (کافی، ۱۳۹۴)	نظریهٔ اجتماعی ارتباط در قرآن (توصیفی)	قرآن	-	جامعه‌شناسی	پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
	۴. سبک زندگی اجتماعی با تأکید بر آیات قرآن (کافی، ۱۳۹۷)	نظریهٔ سبک زندگی اجتماعی اسلام/ نظریهٔ زمینه‌ای سبک زندگی برگرفته از آیات و روایات (هنجاری)	قرآن و حدیث	-	جامعه‌شناسی	پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
۴. الگوی اجتهادی - تجربی علم دینی	۱. نظریه‌سازی دینی در علوم اجتماعی با تطبیق بر جامعه‌شناسی خانواده (بستان، ۱۳۹۲ ب)	مدل نظری اسلامی خانوادهٔ باثبات (تبیینی)	قرآن و حدیث	-	جامعه‌شناسی	پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
	۲. «روش نظریه‌سازی دینی در علوم اجتماعی» (بستان، ۱۳۹۵ الف)	-	-	روش‌شناسی علوم‌انسانی (علوم اجتماعی)	روش‌شناسی علوم انسانی	پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
	۳. «کوششی در جهت ساخت نظریهٔ عرفیشدن براساس متون اسلامی» (بستان، ۱۳۹۵ ب)	مدل نظری عرفیشدن برگرفته از متون اسلامی (تبیینی)	قرآن و حدیث	اسلام و علوم اجتماعی (علوم اجتماعی)	جامعه‌شناسی	پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
۵. نظری‌پردازی اکتشافی	۱. «روش اکتشاف نظریه از منابع و متون دینی» (شریفی، ۱۳۹۷ الف)	-	-	روش‌شناسی علوم انسانی (علوم اجتماعی)	روش‌شناسی علوم انسانی	مؤسسهٔ آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

روش	«مقاله» / کتاب (نویسندگان، سال انتشار)	عنوان نظریهٔ اسلامی استنباط‌شده (نوع نظریه)	نوع منبع نظریه‌پردازی	عنوان مجله (رشتهٔ علمی مجله)	رشتهٔ علمی مقاله یا کتاب	مراکز علمی نویسندگان
۵. نظری‌پردازی اکتشافی	۲. «فرایند اکتشاف نظریهٔ اخلاقی اسلام در موضوع سکوت سازمانی» (منطقی و شریفی، ۱۳۹۷)	نظریهٔ اخلاقی اسلام در موضوع سکوت سازمانی (توصیفی)	قرآن و حدیث	پژوهشنامهٔ اخلاق (اخلاق)	مدیریت	مؤسسهٔ آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره)
	۳. نظریه‌پردازی اسلامی در علوم انسانی (شریفی، ۱۳۹۷ ب)	-	-	-	روش‌شناسی علوم انسانی	مؤسسهٔ آموزشی و پژوهشی امام خمینی
۶. تفسیر سرمشق	۱. کتاب نظریه (ج ۲) ـ مقالهٔ نظریهٔ اسلامی امنیت (افتخاری، ۱۳۹۳)	نظریهٔ اسلامی امنیت (توصیفی)	قرآن	-	علوم سیاسی	دانشگاه امام صادق(ع)
	۲. مقاومت در اسلام؛ نظریه و الگو (افتخاری، ۱۳۹۳)	نظریهٔ جامعهٔ مرصوص (توصیفی)	قرآن و حدیث	-	علوم سیاسی	دانشگاه امام صادق(ع)
۷. فرایند چرخه‌ای تحلیل	«روش پژوهش فرایند چرخه‌ای تحلیل، روشی برای گردآوری، تحلیل و استنتاج از داده‌های کیفی پربُعد در مسیر توسعهٔ دانش مدیریت اسلامی» (ترک‌زاده، ۱۳۸۸)	-	-	روش‌شناسی علوم انسانی (علوم اجتماعی)	مدیریت	دانشگاه شیراز
۸. روش عمومی نظریه‌پردازی (دانایی‌فرد، ۱۳۸۸)	«نظریهٔ پردازش، پذیرش و پرورش دین: رویکردی نرم برای انتقال فرهنگ ایثار و شهادت» (تقوی، ۱۳۹۰)	نظریهٔ پردازش، پذیرش و پرورش دین (هنجاری)	قرآن و حدیث	تربیت اسلامی (علوم تربیتی)	علوم تربیتی	دانشگاه شیراز
۹. توازن حق‌مدار	«عدالت به‌مثابهٔ روش؛ سیر رویکردهای روش‌شناختی در اقتصاد اسلامی» (سعیدی، زریباف و ناسخیان، ۱۳۹۴)	-	-	مطالعات اقتصاد اسلامی (اقتصاد)	اقتصاد	مؤسسهٔ پژوهشی مبانی و مدل‌های اقتصادی دانشگاه‌علامه طباطبایی

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]
[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]

روش	«مقاله» / کتاب (نویسندگان، سال انتشار)	عنوان نظریهٔ اسلامی استنباط‌شده (نوع نظریه)	نوع منبع نظریه‌پردازی	عنوان مجله (رشتهٔ علمی مجله)	رشتهٔ علمی مقاله یا کتاب	مراکز علمی نویسندگان
۱۰. فرآیند ۹ مرحله‌ای استنباط مدیریت اسلامی	«کاوشی در روش اجتهادی و کاربست آن در مدیریت اسلامی» (منطقی، ۱۳۹۷)	-	-	چشم‌انداز مدیریت دولتی (مدیریت)	مدیریت	مؤسسهٔ آموزشی و پژوهشی امام خمینی
۱۱. مدل توسعه‌یافتهٔ نظریه‌پردازی قرآن‌بنیان	نظریه‌پردازی قرآن‌بنیان؛ رهیافت‌های توسعهٔ روش نظریه‌پردازی قرآن‌بنیان سید محمدباقر صدر (بهمنی، ۱۳۹۷)	-	-	-	علوم قرآنی	پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
۱۲. تفسیر موضوعی میان‌رشته‌ای قرآن و علوم	کرسی نظریه‌پردازی تفسیر موضوعی میان‌رشته‌ای قرآن (شورچه، ۱۳۹۷)	-	-	-	علوم قرآنی	مجتمع آموزش عالی امام خمینی (ره)
۱۳. فرایند دوازده‌مرحله‌ای نظریه‌پردازی قرآنی	«فرایند نظریه‌پردازی قرآنی در حوزهٔ تفسیر موضوعی» (کریمی، ۱۳۹۸)	-	-	مطالعات قرآن و حدیث (علوم قرآن و حدیث)	علوم قرآنی	مؤسسهٔ آموزشی و پژوهشی امام خمینی
۱۴. مدل‌یابی اسلامی - روان‌شناختی	«روش مدل‌یابی مفاهیم و سازه‌های روانشناختی از متون اسلامی (قرآن و حدیث)» (نورعلیزاده میانجی، ۱۳۹۸)	-	-	تحقیقات بنیادین علوم انسانی (فلسفهٔ علم)	روان‌شناسی	مؤسسهٔ آموزشی و پژوهشی امام خمینی
۱۵ - روش منطقی تولید نظریه	«الگوی جهاد در قرآن و ظرفیت‌های راهبردی آن در حل بحران‌های جهان اسلام» (ستوده، بهروزی‌لک و میرچراغ خانی، ۱۳۹۸)	نظریهٔ قرآنی نقش جهاد در حل بحرانهای امنیتی جهان اسلام (هنجاری)	قرآن	پژوهش‌های سیاست اسلامی (علوم سیاسی)	علوم سیاسی	دانشگاه باقرالعلوم

تجزیه و تحلیل جدول ۱ در محورهای جداگانه به شرح زیر است:

الف) روش‌های نظریه‌پردازی

تحلیـــل و طبقه‌بندی داده‌های مربوط به روش نشـــان می‌دهد طـــی دو دهۀ اخیر، ضمن ۳۵ مقاله و ۹ کتـــاب، محققان فارســـی‌زبان ۱۵ روش نظریه‌پـــردازی را ارائه دادند. بیشـــترین فراوانی در میان روش‌های عرضه‌شـــده به‌ترتیب مربوط است به روش «تحلیل محتوای کیفی»، با ۱۲ بار استخدام، «نظریه‌پـــردازی داده‌بنیاد» (نظریـــۀ زمینه‌ای)، با ۱۲ بار و «نظریه‌پردازی مبناشـــناختی»، با ۴ بار، «روش الگـــوی اجتهادی-تجربی علم دینی» با ۳ بار، روش «نظریه‌پردازی اکتشـــافی» با ۳ بار و روش «تفسیر سرمشـــق» با ۲ بار. ۹ روش دیگر همگی تنها در یک منبع برای نظریه‌پردازی عرضه یا استخدام شده‌اند.

در ایـــن میان، ۱۴ منبع (حدود ۳۰ درصد) تنها به ارائـــۀ روش نظریه‌پردازی پرداختند و تطبیق روش، ضمـــن یک نمونه -در همان منبع- را ندارند و درنتیجه به اســـتنباط یک نظریۀ اســـلامی از متون اســـلامی نپرداخته‌اند. در مقابل ۳۰ منبع (حدود ۷۰ درصد)، روش خود را همراه یک نمونه عملیاتی کرده‌اند و موفق به ارائۀ نظریۀ اسلامی جدید شده‌اند.

همچنین برخی روش‌ها عام اســـت و به علم خاصی از میان علوم انســـانی اختصاص ندارد و برخی مختص علم مدیریت یا اقتصاد یا روان‌شناســـی است. معرفی اجمالی و نیز اطلاعات بیشتر دربارۀ به‌کارگیری هریک از این روش‌های پانزده‌گانه برای نظریه‌پردازی بر پایۀ قرآن و حدیث در دو دهۀ اخیر به شرح زیر است:

۱. تحلیل محتوای کیفی

تحلیل محتوای کیفی[1] اکنون به یکی از روش‌های پربســـامد پژوهش در علوم انســـانی تبدیل شده اســـت؛ زیرا کمتر گرفتار سوگیری می‌شود و نظریه و مدل نهایی با تمرکز بر صرف داده‌های تحقیق و با اســـتفاده از راهبرد اســـتقرایی - بدون اینکه از پیش مشخص باشند- از دل مجموعۀ اطلاعات مرتبط استخراج و عرضه می‌شوند. (نک: سلیمی، ۱۳۹۷، صص ۸۴-۷۸). این روش پژوهش، به شکل اجمالی مبتنی بر فهم و تفسیر عمیق داده‌ها، کدگذاری حداکثری، تقلیل کدها (برچسب‌ها و نمایه‌ها) به مقوله‌های اصلی و فرعی، کشـــف و تحلیل ارتباط میان مقوله‌ها و درنهایت ارائۀ مدل یا نظریه است (نک: عبداللهی، ۱۳۹۷، صص ۳۴-۳۰).

1. Qualitative Content Analysis

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

این روش بیش از سایر روش‌ها برای نظریه‌پردازی از متون دینی به کار گرفته شده است، اما همیشه به‌شکلی مطلق استفاده نشده، بلکه در مستندات نهایی - از یک نظر- به چهار شکل استفاده شده است:

۱. در چهار مقالهٔ اول جدول به شکل صرف آمده است. ۲. در چهار مقالهٔ بعدی به شکل «تحلیل محتوای کیفی تطبیق‌یافته با متن قرآن کریم» به کار گرفته شده است. ۳. در مقالهٔ ۹، ۱۰ و ۱۱ به‌صورت «تحلیل محتوای کیفی با رویکرد ترکیبی» به کار گرفته شده است که منظور ترکیب علوم اسلامی (تفسیر موضوعی) و علوم اجتماعی است. ۴. در مقالهٔ ۱۲ نیز به‌صورت ترکیب دو روش «معناشناسی ساختاری» و «تحلیل محتوای کیفی» استخدام شده است که مراد پژوهشگر از معناشناسی ساختاری یعنی تجزیه یک مفهوم کلیدی به عناصر و اجزای ذاتی آن و سپس مطالعهٔ روابط آن مفهوم با مفاهیم پیرامونی‌اش (واژگان هم‌نشین، جانشین و متضاد) (نک: عترت‌دوست، ۱۳۹۷، ص ۸۸). با این همه اگر مراحل تحلیل محتوای کیفی را از مشخص‌کردن مسئلهٔ پژوهش، تدوین سؤالات و نمونه‌گیری آغاز کنیم (نک: مؤمنی‌راد، ۱۳۹۲، ص ۱۹۹) همهٔ این گونه‌های مختلف در اصل فرایند با همدیگر یکسان بوده و تنها درصدد افزودن برخی تکنیک‌ها یا بومی‌کردن این روش برای مطالعات اسلامی هستند.

۲. نظریه‌پردازی داده‌بنیاد

نظریه‌پردازی داده‌بنیاد (نظریهٔ زمینه‌ای)[1] را برای اولین بار گلیزر و اشتراوس در سال ۱۹۶۷ م در کتابی مشترک عرضه کردند (نک: شریفی، ۱۳۹۷ ب، ص ۷۵). در این روش با راهبرد استقرایی و بدون هیچ فرضیه یا ذهنیت قبلی، داده‌های پیرامون موضوع، مطالعه می‌شود و از دل این داده‌ها، مدل‌های پنهان به دست می‌آید. همچنین با خلاقیت و خبرگی محقق، دور از تحمیل و سوگیری به کشف نظریه‌های جدید و واقع‌بینانه از درون زمینه موضوع پرداخته می‌شود (نک: همان، صص ۸۳-۸۰).

با صرف‌نظر از خوانش‌های متعدد از این روش و تکنیک‌های کلی آن، فرایند انجام این شیوهٔ نظریه‌پردازی عبارت است از: ۱ـ گردآوری داده تا حد اشباع، ۲ـ کدگذاری باز یا حداکثری، ۳ـ کدگذاری محوری که به شناسایی مقولات اصلی و فرعی (محورهای موضوع) می‌پردازد و به‌دنبال شناخت چهار دستهٔ شرایط علی، راهبردها، شرایط زمینه‌ای (مداخله‌گر) و پیامدهاست، ۴ـ کدگذاری انتخابی که به شناسایی و انتخاب مقولهٔ کانونی و ارتباط میان مقولات فرعی و اصلی می‌پردازد، ۵ـ ساخت مدل و شناسایی نظریه و درنهایت ۶ـ اعتبارسنجی نظریه (نک: همان، صص ۱۰۰-۸۸).

1. Grounded Theory

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

بنابراین در روش نظریه‌پردازی داده‌بنیاد تکنیک اصلی کدگذاری متن است؛ یعنی استخراج مفاهیم، کاهش مفاهیم به‌منظور شـــکل‌گیری مقولات، ربط‌دهی مقوله‌ها و یکپارچه‌سازی و پالایش نظریه؛ از این‌رو مفاهیم، متغیرها و روابط آن‌ها در روش نظریه‌پردازی داده‌بنیاد، ضمن کدگذاری‌ها کشف و پرورانده می‌شوند. البته این فرایند در هر مرحله می‌تواند بازگردد. همچنین حالتی رفت و برگشت میان همهٔ مراحل وجود دارد و مقایسهٔ مدام و تأمل و خلاقیت پژوهشگر از نکات این شیوه است.

براســـاس مطالعهٔ حاضر، از مجموع منابع پالایش‌شـــده، یازده مقاله و کتاب از این روش برای نظریه‌پردازی اســـلامی استفاده کرده‌اند، اما نکتهٔ بســـیار مهم آن است که تحلیل محتوای کیفی دو راهبرد استقرایی و قیاسی دارد[1] و لزوما دغدغهٔ نظریه‌پردازی ندارد؛ با این حال تحلیل محتوای کیفی وقتی با راهبرد اســـتقرایی و به قصد نظریه‌پردازی انجام می‌شـــود، از نظر فرایند نزدیکی بسیاری به نظریه‌پردازی داده‌بنیاد دارد (نک: مؤمنی‌راد، ۱۳۹۲، صص ۲۰۸-۲۰۷).

بنا بر نکتهٔ بالا می‌توان گفت بیشترین حجم مقالات و کتاب‌ها (۲۳ اثر، معادل ۵۰ درصد کل آثار) برای نظریه‌پردازی اسلامی از روش نظریه‌پردازی داده‌بنیاد یا تحلیل محتوای کیفی، با فرایندی تقریباً یکسان استفاده کرده‌اند که همگی نیز در دههٔ اخیر نگارش و عرضه شده‌اند.

۳. نظریه‌پردازی مبناشناختی

ایـــن روش را مجید کافی با عناوین «روش مبناشناســـی» (کافی و جمشـــیدیها، ۱۳۹۱، ص ۸۱) «نظریه‌پردازی مبناشـــناختی» (کافـــی، ۱۳۹۷، صص ۳۱ و ۲۸) و «نظریه‌پردازی مبناشناســـانه» (کافـــی، ۱۳۹۴، ص ۳۹) در دو مقالـــه و دو کتاب، به‌منظور نظریه‌پـــردازی از متون دینی ابداع و اســـتخدام کرده است. مراد از این روش، ترکیب ســـه روش تفسیر موضوعی، تحلیل محتوای کیفی و مبناشناســـی است که یک مدل ترکیبی روش‌شناختی تلقی می‌شـــود. تحلیل محتوای کیفی خود شـــامل: ۱ـ مفهوم‌پردازی به‌وســـیلهٔ کدگذاری، ۲ـ تقلیل مفاهیم با طبقه‌بندی و مقوله‌بندی آن‌ها و ۳ـ تعیین نقش هریک از مقوله‌هاست.

مراد از «مبناشناســـی» نظریه‌پـــردازی یا پیوند میان مقوله‌ها به‌صورت یک مدل علی اســـت و ایـــن مرحله، طی چهار گام انجام می‌شـــود: ۱ـ ایجاد پیوند فرضی بیـــن مقوله‌ها، ۲ـ تأیید پیوند با مراجعه به آیات، ۳ـ تلاش برای یافتن خصوصیات مقوله‌ها و محل داده‌ها، ۴ـ بررســـی وجود تنوع در پدیده به‌وســـیلهٔ مقایسهٔ مقوله‌ها (کافی، ۱۳۹۱، صص ۱۰۰-۹۹). کدگذاری‌ها و مقوله‌بندی‌ها

۱. برای آشنایی ر. ک: «تحلیل محتوای کیفی در آینهٔ پژوهش: ماهیت، مراحل و اعتبار نتایج»، صص ۲۰۶-۲۱۳ و «تحلیل محتوای کیفی»، صص ۲۲-۲۴.

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

براساس تفسیری است که از آیات به دست می‌آید. همچنین در تعیین نقش مقوله‌ها به تعیین علل و عوامل، شرایط میانجی (عوامل یا شرایطی که راهبردها را کند یا تشدید می‌کنند)، استراتژی کنش و واکنش و پیامدها پرداخته می‌شود (نک: کافی، ۱۳۹۲، صص ۹۱-۹۰). البته گاه مشاهده می‌شود روش‌پرداز با وجود تعبیر تحلیل محتوای کیفی از اصطلاحات روش نظریه‌پردازی داده‌بنیاد استفاده کرده است (نک: همان صص ۸۸-۸۷) که به‌دلیل نکتهٔ پیش‌گفته دربارهٔ نزدیکی آن دو است.

۴. الگوی اجتهادی-تجربی علم دینی

بستان براساس ترکیب دو راهبرد استقرایی و قیاسی روشی برای ساخت مدل‌های انضمامی بر پایهٔ مدل انتزاعی دینی برخاسته از اجتهاد طراحی کرده است. وی در این فرایند بر استفاده از روش اجتهادی و لزوم به‌کارگیری تجربه در مقام داوری تأکید دارد و روش خود را با عناوین «الگوی اجتهادی-تجربی علم دینی» (بستان، ۱۳۹۵ ب، ص ۳۷) و «مدل‌سازی نظری اسلامی مبتنی بر استقرا» (بستان، ۱۳۹۲ ب، صص ۱۰۵ و ۱۱۰) نام‌گذاری کرده است. روش یادشده ابتدا در کتاب نظریه‌سازی دینی در علوم اجتماعی (۱۳۹۲ ش) به شکل اجمالی و مختصر مطرح و سپس ضمن دو مقاله[1] تشریح و استخدام شده است.

روش الگوی اجتهادی-تجربی علم دینی، روشی شش‌مرحله‌ای برای نظریه‌سازی دینی در علوم اجتماعی است که دو راهبرد استقرایی و قیاسی را به‌طور طولی با هم ترکیب می‌کند. مراحل شش‌گانهٔ این روش عبارت‌اند از:

* تدوین پرسش تحقیق
*مروری بر ادبیات بحث
* جست‌وجو و استخراج گزاره‌های مرتبط با مسئلهٔ تحقیق در متون دینی. در این مرحله، همهٔ گزاره‌های مرتبط با موضوع تحقیق از متون دینی گردآوری و کدگذاری اولیه (کدگذاری باز) می‌شوند؛ به این ترتیب روش نظریه‌سازی دینی در الگوی مورد نظر با روش ساخت نظریهٔ زمینه‌ای نزدیکی چشمگیری خواهد داشت. سپس فهرست عناوین کلی آن‌ها تهیه می‌شود که شامل چند دسته از گزاره‌هاست که هرکدام ناظر به یکی از موارد ذیل هستند: مبانی انسان‌شناختی، مبانی هستی‌شناختی، مبانی ارزش‌شناختی، عوامل، معانی، کارکردها و شاخص‌ها. به این ترتیب راهبرد استقرایی در این مرحله به کار گرفته می‌شود.
* گزاره‌پردازی: در این مرحله همهٔ عناصر تشکیل‌دهندهٔ نظریهٔ مورد نظر که با توجه به نوع آن،

۱. «کوششی در جهت ساخت نظریهٔ عرفی‌شدن براساس متون اسلامی» و «روش نظریه‌سازی دینی در علوم اجتماعی»

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

ممکن است از سنخ مبانی، عوامل، کارکردها یا ارزش‌ها باشند، بازبینی مجدد و دسته‌بندی، تلخیص و دراصطلاح کدگذاری ثانویه (کدگذاری محوری) می‌شوند. سپس از راه تأمل در عناصر کدگذاری‌شـــده، به‌ویژه از حیث مناسبات منطقی، مفهومی و عینی میان آن‌ها الگوی نظری تدوین می‌شـــود. البته الگوی نظری انتزاعی پاســـخی عام و فراتـــر از زمان و مکان به پرسش تحقیق است؛ برای نمونه همهٔ عواملی را که می‌توانند در شکل‌گیری پدیدهٔ اجتماعی مؤثر باشند، شامل می‌شود.

* ساخت مدل نظری انتزاعی: در این مرحله مدلی که شامل همهٔ‌متغیرهای ممکن در هر زمان و مکان است، ترسیم می‌شود.
* ســـاخت مدل تجربـــی انضمامی: در این مرحله به ترســـیم الگوی انضمامـــی تحقیق از راه تطبیـــق‌دادن الگوی انتزاعی بـــر واقعیات انضمامی جامعه‌ای خاص اقدام می‌شـــود. راهبرد تحقیق در این مرحله، راهبرد قیاسی است که به شیوهٔ آن، فرضیه‌های ناظر به جامعهٔ خاص از درون آن الگوی انتزاعی که جنبهٔ فرازمانی و فرامکانی دارد، به‌طور قیاسی استخراج می‌شوند و پس از اعتبارســـنجی و تأیید تجربی آن‌ها (که بیشـــتر با شـــیوه‌ها و تکنیک‌های مرسوم در روش‌های تحقیق کمّی و کیفی و متناسب با مسئلهٔ تحقیق صورت می‌پذیرد)، امکان تدوین الگوی انضمامی (که دربردارندهٔ پاســـخ به پرســـش انضمامی تحقیق است) فراهم می‌شود (بستان، ۱۳۹۵ ب، صص ۳۸-۳۷؛ بستان، ۱۳۹۵ الف، ص ۱۲۱).

۵. نظریه‌پردازی اکتشافی

این روش را احمدحسین شـــریفی در سال ۱۳۹۷ در ضمن یک کتاب (شریفی، ۱۳۹۷ ب، صص ۲۸۵-۳۲۲) و دو مقاله[۱] معرفی و اســـتخدام کرد. مؤلف از آنجا که شـــیوهٔ اجتهادی فقهی را برای نظریه‌پردازی اسلامی کافی نمی‌داند به طراحی فرایندی ۹ مرحله‌ای با هدف اکتشاف نظریهٔ اسلامی از منابع و متون دینی پرداخته اســـت که گام‌های آن عبارت‌اند از: ۱ـ تعیین و تبیین موضوع یا مسئلهٔ تحقیق، ۲ـ گردآوری پاسخ‌های ارائه‌شده به مسئلهٔ تحقیق، ۳ـ تحلیل پاسخ‌های گردآوری‌شده، ۴ـ جست‌وجو در منابع و متون اسلامی، ۵ـ اعتبارسنجی مستندات گردآوری‌شده، ۶ـ فهم عمیق متون و اطلاعات گردآوری‌شـــده، ۷ـ عرضهٔ محصول کار بر ضوابط اسلامی حاکم بر قلمرو مربوط، ۸ـ عرضهٔ محصول گام پیشین بر قواعد اسلامی حاکم بر زیست انسانی، ۹ـ عرضهٔ نتایج گردآوری‌شده از مراحل پیشین بر مقاصد و غایات زیست اسلامی (همان، صص ۱۹ و ۳۲۱-۲۹۵).

۱. «روش اکتشاف نظریه از منابع و متون دینی» و «فرایند اکتشاف نظریهٔ اخلاقی اسلام در موضوع سکوت سازمانی».

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

۶. تفسیر سرمشق

روش تفسیر سرمشق از ابداعات اصغر افتخاری است که با همین نام در کتاب مقاومت در اسلام؛ نظریه و الگو (افتخاری، ۱۳۹۳، صص ۴۸ و ۴۶ و ۴۳) و با تعابیری نزدیک به «تفسیر موضوعی مبتنی بر روش پارادایم کیس» در مقاله‌ای از او ارائه شده است (نک: حسینی کمال‌آبادی، ۱۳۹۶، ج ۲، صص ۹۱-۹۰). مراد نویسنده از «سرمشق» به گفتهٔ خود همان پارادایم (البته به معنای چارچوب‌های جهت‌ساز) است (نک: افتخاری، ۱۳۹۳، ص ۴۳، پاورقی و ص ۴۶)؛ بنابراین منظور از تفسیر سرمشق یعنی تفسیر مبتنی بر الگو و چارچوبی جهت‌ساز (نک: همان، ص ۴۵ پاورقی).

این روش ترکیبی از دو روش است (افتخاری، ۱۳۹۳، ص ۴۳).

۱. روش تحلیل پارادایم کیس: روشی که در آن یک مورد خاص می‌تواند مبنای ارائهٔ تحلیلی عام قرار گیرد (حسینی کمال‌آبادی، ۱۳۹۶، ج ۲، ص ۹۱). این روش یکی از روش‌های موردکاوی[1] است. در این روش محقق روی موضوع تحقیق تمرکز می‌کند و به شناخت هرچه عمیق‌تر از آن دست می‌یابد و عناصر، ابعاد، کارکردها، زمینه‌های موجد موضوع و... را پژوهش می‌کند. برای این منظور محقق لازم است از مطالعات میان‌رشته‌ای کمک بگیرد (افتخاری، ۱۳۹۳، ص ۴۳).

۲. روش «تفسیر قرآن به قرآن» که البته به نظر پژوهشگر همان تحقیق موضوع‌محور در آیات قرآن باشد (نک: همان، ص ۵۲)، اما فرایند این روش عبارت است از (نک: همان، صص ۵۴-۴۶):

* شناسایی مهم‌ترین منابع مرتبط با موضوع؛
* مطالعه و فیش‌برداری منابع؛
* تحلیل تعاریف و نظریه‌های مطرح در آن منابع؛
* طراحی «جعبه‌های معنایی» موضوع: مراد از جعبه‌های معنایی سؤالاتی اساسی است که چارچوب و ساختار معنایی موضوعی همچون مقاومت را نشان می‌دهند و از طریق روش توصیفی-تحلیلی ساخته می‌شوند (نک: افتخاری، ۱۳۹۳، ص ۴۵).
* تعریف مدخل‌های موضوع (کلیدواژگان موضوع) در قرآن: برای این منظور تمامی آیات قرآن مطالعه می‌شود و براساس محتوای آن‌ها «واژگانی» که ارتباط معنایی با موضوع دارند، شناسایی و به‌عنوان مبنای تحلیل در مراحل بعدی مشخص می‌شوند؛ بنابراین مدخل‌هایی

1. Case Study

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

(کلیدواژگانی) از درون متن زاییده شـدند که محقق این فهرسـت را فهرست «مدخل‌های معنایی» می‌داند.

* ترسـیم حوزه‌های محتوایی آیات: در این مرحله مدخل‌ها در قرآن جسـت‌وجو می‌شوند و کدهای معنایی هر آیه، مسـتند به تفاسـیر از محتوای آیات اسـتنباط و درج و سپس حوزهٔ محتوایی این کدها مشخص می‌شوند (مقوله‌بندی اولیه).
* دسـته‌بندی موضوعی آیات: در این گام آیاتی که به یک حوزهٔ محتوایی (مقوله) تعلق داشتند در قالب یک دسـتهٔ واحد قرار می‌گیرند و بر این اسـاس ابعاد کلی موضوع در قرآن روشن می‌شود.
* تهیهٔ جداول معنایی موضوع: در این قسـمت آیات یک حوزهٔ معنایی مورد استنباط مجموعی قرار می‌گیرد و بستهٔ معنایی آیه تهیه می‌شود.
* کدگذاری موضوعی مباحث: در این گام تحلیل‌هایی که در مرحلهٔ قبل به دست آمد کدگذاری تخصصی می‌شوند. این کدها تا حد امکان متناسب با جعبه‌های معنایی که در گام سوم به دست آمده، معادل‌سازی می‌شوند، ولی گاه کدهای تخصصی با جعبه‌های معنایی موجود سنخیتی ندارند که جعبه‌های معنایی تازه‌ای را پایه‌گذاری و ساختارهای جدیدی را ایجاد می‌کنند.
* تحلیل یافته‌ها: در این بخش تمام یافته‌ها تجمیع و نسـبت میان آن‌ها تحلیل می‌شـوند تا به شبکهٔ معنایی موضوع در قرآن دست یافته شود.
* تهیهٔ پشـتیبان روایی-تاریخی تحلیل‌ها: مراد از این قسمت بررسـی هماهنگی تحلیل‌ها با روایات و سیرهٔ معتبر است.
* تدوین.

۷. فرایند چرخه‌ای تحلیل

براساس مطالعهٔ مروری حاضر نخسـتین منبعی که به ارائهٔ روشمند نظریهٔ اسلامی پرداخته، مقالهٔ «روش پژوهش فرایند چرخه‌ای تحلیل، روشی برای گردآوری، تحلیل و استنتاج از داده‌های کیفی پربعد در مسیر توسعهٔ دانش مدیریت اسلامی» است (ترک‌زاده، ۱۳۸۸، صص ۱۴۲-۱۲۳). روش استفاده‌شـدهٔ نظریه‌پرداز از ابداعات سـارانتاکوس[1] به‌عنوان روش تحلیل کیفی در کتاب پژوهش اجتماعی (۱۹۹۸ م) است. این روش در چرخه‌ای مشتمل بر سه مرحلهٔ تقلیل داده‌ها، سازمان‌دهی و تفسـیر، امکان تحلیل داده‌های پربُعد را فراهم می‌کند. روش یادشـده ساده و عملی است و در

1. Sarantakos

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

عین حال، برای تحلیل مفاهیم و موقعیت‌های غنی و پربعد، و اکتشاف، استخراج و استنتاج معانی بدیع از آن‌ها توانایی بسیاری دارد (ترک‌زاده، ۱۳۸۸، ص ۱۲۶). محقق در این مقاله به گفتهٔ خود براساس تجربهٔ قبلی در به‌کارگیری این روش در پنج پژوهش به توسعهٔ آن پرداخته است. (همان).

روش «فرایند چرخه‌ای تحلیل» شامل این مراحل است:

۱. گردآوری اطلاعات: این مرحله مشتمل بر این چهار گام است: شناسایی زمینه‌ها و منابع اطلاعات مرتبط، جست‌وجو و کشف اطلاعات، استخراج و گردآوری اطلاعات، کدگذاری و دسته‌بندی اطلاعات در حال گردآوری. البته این گام‌ها می‌توانند به‌شکل تعاملی و هم‌عرض انجام شوند. همچنین در این روش اطلاعات می‌توانند اکتشافی، تأییدی یا تکمیلی گردآوری شوند؛ به این معنا که رویکرد استقرایی، قیاسی یا ترکیبی داشته باشند (نک: همان، صص ۱۳۱-۱۳۰).

۲. تحلیل احیاگرانهٔ داده‌ها: این مرحله به فرایند دستکاری، یکپارچه‌سازی، انتقال، نمایان‌سازی داده‌ها و اطلاعات گردآوری‌شده اشاره می‌کند و مراد دسته‌بندی کدها ذیل مقولات عام برای شناسایی ابعاد موضوع پژوهش است و می‌تواند به شکل کاملاً داده‌بنیاد انجام شود؛ یعنی به اصطلاح اجازه داده شود داده‌ها خودشان سخن بگویند یا براساس جهت‌گیری‌های تعیین‌شده و با تکیه بر یک یا چند نظریه انجام شوند (همان، صص ۱۳۳- ۱۳۲). این مرحله چرخه‌ای مشتمل بر فعالیت‌های زیر است:

الف) مطالعهٔ دقیق مواد و محتوای گردآوری‌شده؛

ب) شناسایی موضوعات یا جوانب اصلی موضوع؛

ج) طبقه‌بندی مواد و داده‌ها و اطلاعات به‌دست‌آمده از آن‌ها (همان، ص ۱۳۳).

به هر حال این مرحله باید به اکتشاف، استخراج یا توسعه و تولید «اطلاعات معنادار» مرتبط با موضوع و هدف پژوهش منتهی شود (همان، ص ۱۳۴).

۳. سازمان‌دهی و تحلیل اطلاعات: این مرحله مشتمل بر گام‌های زیر است:

الف) جمع‌بندی اطلاعات حول موضوعات، ابعاد یا نکات معین؛

ب) طبقه‌بندی اطلاعات برحسب مفاهیم یا تحت عبارات معین‌تر؛

ج) ارائهٔ اطلاعات به شکل‌های مختلف مانند متن، جدول، نمودار، شکل و الگو؛

د) تحلیل اطلاعات و محتوای آن‌ها و روابط موجود یا ممکن بین عوامل (همان، ص ۱۳۵).

۴. تفسیر و نتیجه‌گیری: این مرحله شامل استنباط و استنتاج نتایج مرتبط با ابعاد موضوع،

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

اهداف یا سؤالات پژوهش و درصورت لزوم، تصمیم‌گیری‌هایی دربارهٔ تکرار چرخهٔ فرایند و هریک از مراحل آن، برای توسعه یا تکمیل نتایج است (همان). گفتنی است این روش بسیار به روش تحلیل محتوای کیفی نزدیک و چه بسا همان باشد؛ گرچه در عنوان و چه بسا در برخی جزئیات با یکدیگر متفاوت باشند.

۸. روش عمومی نظریه‌پردازی

دانایی‌فرد در مقالهٔ «روش‌شناسی عمومی نظریه‌پردازی» (دانایی‌فرد، ۱۳۸۸، صص ۳۲-۷) روشی هشت‌مرحله‌ای برای نظریه‌پردازی ارائه می‌دهد که در مقالهٔ «نظریهٔ پردازش، پذیرش و پرورش دین: رویکردی نرم برای انتقال فرهنگ ایثار و شهادت» (تقوی، ۱۳۹۰، صص ۱۰۴-۷۵) برای نظریه‌پردازی اسلامی به کار گرفته می‌شود. گام‌های روش عمومی نظریه‌پردازی دانایی‌فرد -که رویکردی قیاسی دارد- عبارت‌اند از:

۱. شناخت موضوع یا تشخیص نابهنجاری: نقطهٔ آغازین نظریه‌پردازی تشخیص موضوع بحث‌برانگیز یا نابهنجاری از سوی شخص خبره است (دانایی‌فرد، ۱۳۸۸، ص ۱۶).

۲. دست‌زدن به تخیل نظام‌مند علمی: مراد این است که نظریه‌پرداز در خزانهٔ ذهنی خود مدام میان تجربه و دانش موجود گفتمان برقرار می‌کند؛ درحالی‌که این فرایند انتزاعی یا بازی ذهنی متصف به تخیل جزء به کل، کل به جزء یا قیاسی-استقرایی است تا به علمی‌بودن متصف شود (همان، صص ۱۷-۱۶).

۳. ظهور نظریهٔ خام غیرمنتظره؛ حاصل گام قبلی ظهور نوعی نظریهٔ خام غیرمنتظره است که نگاه‌ها را به خود جلب کرده و در عین حال نوعی زیبایی در چیدمان، روابط و تعاملات نظریه به ذهن خواننده متبادر می‌کند (همان، ص ۱۸).

۴. داوری اولیهٔ نظریهٔ خام: در این مرحله نظریه‌پرداز نظریهٔ اولیهٔ خود را در محافل علمی ارائه و بازخوردها و نقدها را دریافت می‌کند (همان).

۵. تدوین نظریهٔ غنی: با مرحلهٔ قبلی خلأها و ضعف‌های نظریهٔ اولیه شناخته می‌شود که لازم است در این مرحله برطرف شوند (همان، ص ۱۹).

۶. آزمون: در این مرحله لازم است برخی نظریه‌ها به‌کمک ابزارهای مختلف، روی آزمودنی‌ها آزمون شده تا میزان اعتبار نظریه مشخص شود (همان).

۷. به‌کارگیری نظریه: برخی نظریه‌ها با تأیید خبرگان علمی و عملی به‌کار گرفته می‌شوند، ولی برخی دیگر وقتی عملاً مقبول واقع می‌شوند که پدیده‌ای واقعی براساس آن عمل کند (همان).

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

۸. بهبود نظریه: مراد این اســت که پس از طی مراحل قبلی، در گذر زمان ممکن اســت موارد نقضی یافت شود که در این صورت نظریه‌پرداز باید به بازنگری در نظریهٔ خود و جامعیت آن نسبت به موارد جدید اقدام کند (همان، ص ۲۰).

۹. توازن حق‌مدار

سعیدی، زریباف و ناسخیان (۱۳۹۴) در مقالهٔ‌خود در حوزهٔ روش‌شناسی دانش اقتصاد به نوآوری دســت زده‌اند و ســعی کرده‌اند با معرفی عدالت به‌مثابهٔ مبنای معرفت‌شناســی و روش‌شناسی در علوم انســانی اسلامی، به‌ویژه اقتصاد اســلامی، چارچوب جدیدی برای پژوهش و نظریه‌پردازی با عنوان «تــوازن حق‌مدار» ارائه کنند. بــه گفتهٔ طراحان این روش، از آنجا کــه عدالت به معنای «اعطای کل ذی‌حق حقه» اســت می‌تواند مبنایی برای روش‌شناسی علوم اسلامی قرار بگیرد. در حوزهٔ روش‌شناســی مبتنی بر عدالت، حق در برابر تکلیف قرار دارد و علوم حق‌بنیان به‌دنبال تنظیم روابط براساس حقوق و تکالیف واحدهای انسانی هستند و در این مسیر باید هم حقوق و تکالیف را شناسایی و هم آن‌ها را در جامعه اجرا کنند (همان، صص ۱۶۶-۱۶۵). این روش شامل پنج گام است که عبارت‌اند از:

۱. منزلت‌شناســی موضوع: موضوع مورد بحث به‌صورتی جامع و با نگاهی کل‌نگر بررســی می‌شــود. در این گام، با استفاده از رویکرد تاریخی، سابقهٔ موضوع (عمق) بررسی می‌شود. بــا رویکرد تحلیلی در یک مقطع زمانی خاص (زمــان مورد مطالعه) در اقتضائات عقلی و تحلیلی و روابط متغیرها و علل و عوامل تدقیق می‌شــود (طول) و با رویکرد عملیاتی، آثار و لوازم پدیده‌ها و متغیرها در عرصهٔ تعین خارجی بررسی می‌شود (عرض).

۲. استخراج نظام مســائل: نظام مسائل مجموعه‌ای رتبه‌بندی‌شده از مسائل مربوط به موضوع مورد بحث است. مسائل به‌صورت الأهم فالأهم رتبه‌بندی می‌شوند و به پژوهشگر در حین تحقیق و سیاســت‌گذار در مرحلهٔ اســتفاده از نتایج تحقیق این امــکان را می‌دهد که درک صحیحی از مسائل اولویت‌دار داشته باشند.

۳. اســتخراج نظام حقوقی: با رجوع به منابع نقلی و عقلی و با توجه به شناخت نسبتاً جامعی که در گام‌های قبلی از موضوع به دســت آمده است، حقوق و احکام شرعی دربارهٔ موضوع مطالعه اســتخراج می‌شــود. این مرحله حســاس‌ترین و دقیق‌ترین مرحلهٔ پژوهش است و درنهایت پژوهشگر «نظام حقوقی» ناظر به موضوع مطالعه را به دست می‌آورد.

۴. تولید نظریهٔ مبنا: در این گام پژوهشگر با تطبیق نظام حقوقی گام سوم با نظام مسائل گام دوم،

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

باید به «نظریهٔ مبنا» دست یابد. توضیح اینکه نظام حقوقی استخراج‌شده در گام سوم نظامی مطلق و ثابت نیست، بلکه بسته به اقتضائات زمانی و مکانی ممکن است دچار تعدیلاتی شود. نظریهٔ مبنا عصارهٔ گام‌های قبلی در شناخت موضوع و احکام شرعی و عقلی ناظر به آن است؛ به عبارت دیگر نظریهٔ مبنا نقشهٔ راهی برای اجرا و عینیت‌بخشی به آموزه‌های دینی در موضوع مطالعه است.

۵. تدوین نظام‌نامهٔ تکلیفی: در این گام باید نظام تکلیفی ناظر به ارکان مختلف دخیل در پدیدهٔ مورد بررسی استخراج شود تا وظایف هریک از آن‌ها در قبال موضوع مشخص شده و برنامه‌های راهبری و عملیاتی ناظر به آن‌ها تدوین و اجرا شود (همان، صص ۱۷۳- ۱۷۲).

۱۰. فرایند ۹ مرحله‌ای استنباط مدیریت اسلامی

متناسب‌سازی اجتهاد فقهی برای استنباط نظریه‌های اسلامی به شیوه‌های مختلف انجام شده است؛ از جمله محسن منطقی (۱۳۹۷) در مقالهٔ «کاوشی در روش اجتهادی و کاربست آن در مدیریت اسلامی» به این موضوع پرداخته است. طراح این روش معتقد است ضمن این ۹ گام می‌توان به یافته‌های مدیریت اسلامی دست یافت:

۱. طرح پرسش پژوهش؛

۲. مرور مبانی نظری موضوع در مدیریت: بعد از طرح پرسش مناسب است پژوهشگر اسلامی با مراجعه به اسناد علمی، پیشینهٔ موضوع را در دانش مدیریت و در یافته‌های مدیریت اسلامی شناسایی کند.

۳. بررسی پیش‌فرض‌های فلسفی و عقلی: یافته‌های علمی بر پایهٔ پیش‌فرض‌های فلسفی و عقلی شکل می‌گیرند. در این میان بررسی پیش‌فرض‌های انسان‌شناسی از منظر اسلام بسیار مهم و ارزشمند است.

۴. پژوهش با روش‌های برون‌دینی: پرسش پژوهش در این مرحله با روش‌های عقلی و تجربی بررسی می‌شود.

۵. پژوهش با روش‌های درون‌دینی: برای یافتن پاسخ مناسب از پرسش پژوهش، از منظر اسلامی باید منابع دینی را در این باره مطالعه کرد.

۶. ایده‌پردازی اولیه برای پاسخ به پرسش: پس از پژوهش با روش‌های برون‌دینی و درون‌دینی می‌توان به جمع‌بندی رسید و پاسخی برای پرسش در حوزهٔ مدیریت ارائه کرد. این پاسخ به‌عنوان پیشنهاد و ایده مطرح است.

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

۷. آزمون در سازمان: پاسخ اولیه به پرسش‌های مدیریتی نیازمند آزمایش در سازمان و دریافت بازخور است.
۸. انجام تعدیلات: بعد از به‌کارگیری در صحنهٔ عمل بهتر است بازخوردهای مناسب این ایده، جمع‌آوری و دوباره در پهنهٔ روش‌های برون‌دینی و درون‌دینی بررسی شوند و براساس آن‌ها تعدیلات مناسب صورت بگیرد.
۹. پاسخ نهایی به پرسش پژوهش (همان، صص ۱۵۳-۱۵۲).

۱۱. مدل توسعه‌یافتهٔ نظریه‌پردازی قرآن‌بنیان صدر

بهمنی در کتاب نظریه‌پردازی قرآن بنیان؛ رهیافت‌های توسعهٔ روش نظریه‌پردازی قرآن‌بنیان سید محمدباقر صدر[1] روش تفسیر موضوعی شهید صدر (م ۱۴۰۰ ق) برای نظریه‌پردازی قرآنی را گزارش، ارزیابی و تکمیل کرده است. مؤلف آورده‌های شهید صدر درباره روش تفسیر موضوعی را به‌گونه‌ای علمی روایت و در برخی موارد نقد کرده است. همچنین رهیافت‌هایی برای رفع کاستی‌ها یا افزایش مزایا پیشنهاد داده است (نک: بهمنی، ۱۳۹۷، ص ۳۲).

براساس این کتاب روش تفسیر موضوعی شهید صدر درحقیقت روش نظریه‌پردازی است (همان، ص ۱۲۱) که در ۹ مؤلفهٔ اصلی و ۳۴ مؤلفهٔ فرعی ارائه می‌شود (بهمنی، ۱۳۹۷، صص ۳۲۸ و ۱۲۳)، اما مؤلف خلال این کتاب روش مذکور را با ارائهٔ کاستی‌ها و پیشنهاد رهیافت‌ها در مدلی دیگر با ۱۱ مؤلفهٔ اصلی و ۴۴ مؤلفهٔ فرعی به‌صورت توسعه‌یافته ارائه کرده است (همان، ص ۳۲۹). بر پایهٔ مدل توسعه‌یافته محورهای اصلی نظریه‌پردازی قرآنی با روش تفسیر موضوعی استنطاقی عبارت‌اند از:

۱. مسئله‌شناسی (شناخت مسائل کلان، گزینش مسئلهٔ اصلی، پیامدشناسی مسئله، احراز اهلیت راهبردی و تبیین مسئله).
۲. پیشینه‌شناسی (پیشینهٔ مسئله، عوامل پیشینی در گذشته، پیشینهٔ پیامدها، پیشینهٔ داده‌های بشری و خلأها و کاستی‌های بشری حل مسئله).
۳. هدف‌گذاری (اهداف اصلی و اهداف فرعی).
۴. طرح سؤال (سؤال اصلی و سؤال فرعی).
۵. فرضیه‌سازی (فرضیه‌های اصلی و فرضیه‌های فرعی).
۶. استنطاق قرآن (ساخت مدل استخراج داده‌های قرآنی، اجرای مدل با استقرای تام، ساخت مدل تحلیل داده‌ها و اجرای مدل تحلیل).

۱. انتشارات پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۷ ش، قم.

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

۷. مقایسه (دست‌یابی به دستاوردهای بشری، دست‌یابی به اهداف، دست‌یابی به مبانی، دست‌یابی به روش‌ها، دست‌یابی به دستورها، تعیین اشتراکات و افتراقات، داوری و تصحیح).
۸. صورت‌بندی اولیهٔ نظریه (ترکیب مدلولات تفصیلی، ارتباط اجمالی، ساختاردهی، یکپارچه‌سازی و صورت‌بندی اولیهٔ نظریه).
۹. صورت‌بندی نهایی نظریه (اعتبارسنجی درون‌گرا، اعتبارسنجی برون‌گرا، صورت‌بندی نهایی نظریه).
۱۰. اجرای نظریه (استنتاج گزاره‌های دستوری پایه، ساخت مدل‌های عملیاتی و آزمون مدل‌های عملیاتی).
۱۱. تدوین (ثبت مطالعات پیشینه‌شناسی، ثبت داده‌های قرآنی، ثبت مدلولات تفصیلی، ثبت نتایج پیاده‌سازی و نگاشت نهایی).

۱۲. تفسیر موضوعی میان‌رشته‌ای قرآن و علوم

رضایی اصفهانی با طراحی نوعی تفسیر موضوعی، مدعی است می‌توان به‌کمک آن به نظریه‌پردازی قرآنی پرداخت. وی روش خود را ضمن یکی از کرسی‌های نظریه‌پردازی دبیرخانه کرسی‌ها در سال ۱۳۹۶ تصویب کرد. گزارش و مستندات این کرسی در کتاب «کرسی نظریه‌پردازی تفسیر موضوعی میان‌رشته‌ای قرآن» منتشر شد.[۱]

به تعبیر طراح این روش، مراحل نظریه‌پردازی پیرامون یک مسئله یا موضوع با دو رویکرد قرآنی و علمی شامل گام‌های زیر است:

۱. به دست آوردن مواضع وفاق: مراد از این گام دستیابی به مشترکات میان دو حوزهٔ قرآنی و علمی است.
۲. به دست آوردن مواضع اختصاصی قرآن: مراد دستیابی به آموزه‌ها و پاسخ‌های خاص قرآن است.
۳. به دست آوردن مواضع اختصاصی علم: مراد به دست آوردن پاسخ‌های خاص علوم مرتبط است.
۴. نظریه‌پردازی با بهره‌گیری از موارد مشترک، همراه با اختصاصات قرآنی و نیز بهره‌گیری از موارد مثبت و صحیح دانش‌های جدید همراه با نفی موارد منفی و غیرصحیح از منظر قرآنی (نک: شورچه، ۱۳۹۷، صص ۳۵ و ۳۴).

۱. نشر المصطفی، قم، ۱۳۹۷ ش.

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

۱۳. فرایند دوازده‌مرحله‌ای نظریه‌پردازی قرآنی

کریمی در مقالهٔ «فرایند نظریه‌پردازی قرآنی در حوزهٔ تفسیر موضوعی» (کریمی، ۱۳۹۸، صص ۲۱۷-۱۸۹) فرایندی دوازده‌گانه برای تفسیر موضوعی نظریه‌پردازانه پیشنهاد کرده است که مراحل آن عبارت‌اند از:

۱. انتخاب مسئله؛

۲. ایضاح مفاهیم کلیدی مسئله؛ مسئله و مفاهیم اصلی عنوان باید به‌درستی تعریف شوند.

۳. تهیهٔ ساختار: مراد از طراحی و تهیهٔ ساختار مشخص‌کردن قسمت‌های مختلف تحقیق، جایگاه هر یک و چینش نظام‌مند عناوین است.

۴. آشنایی با پیشینهٔ تحقیق: مطالعهٔ درست و نقادانه کارهای پیشینیان در نظریه‌پردازی قرآنی افزون بر فواید عام، به گردآوری آیات بیشتر کمک می‌کند.

۵. به دست آوردن دیدگاه‌های مهم در مسئله: این امر به این دلیل ضرورت دارد که دستاوردهای بشری در نظریه‌پردازی قرآنی به‌مثابهٔ مصالح ارزنده‌ای به شمار می‌آید و به فهم نظر قرآن کریم کمک بسیاری می‌کند.

۶. مطالعهٔ اکتشافی قرآن؛

۷. ارائهٔ فرضیه؛

۸. دسته‌بندی و مرتب‌کردن آیات؛

۹. تفسیر آیات گردآوری‌شده در جایگاه خود؛

۱۰. مشخص‌کردن حد دلالت آیات: با عنایت به دسته‌بندی و مرتب‌سازی آیات در مرحلهٔ هشتم، در این مرحله برای مشخص‌کردن حد دلالت آیات تنها ارتباط آیات با ریزمسائل از دو جهت بررسی می‌شود: اصل دلالت آیه بر ریزمسئله و بررسی درجهٔ دلالت آیات بر ریزعنوان.

۱۱. استخراج نظریه: با برقراری ارتباط میان آیات و مشخص‌کردن جایگاه آن‌ها و همچنین استفاده از تمام قراین و مفهوم مجموعی، نظریه به دست می‌آید.

۱۲. ارزیابی نظریه: این ارزیابی به دو شکل انجام می‌شود: ارزیابی درونی نظریه و ارزیابی بیرونی نظریه (کریمی، ۱۳۹۸، صص ۲۱۲-۱۹۲).

۱۴. مدل‌یابی اسلامی-روان‌شناختی

نورعلیزاده در مقالهٔ «روش مدل‌یابی مفاهیم و سازه‌های روان‌شناختی از متون اسلامی (قرآن و حدیث)» (نورعلیزاده، ۱۳۹۸، صص ۶۲-۳۵) با رویکردی کیفی، اکتشافی، مبتنی بر اجتهاد

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

و فهم متون دینی روشـــی برای دســـت‌یابی به مدلی مفهومی و تفسیری طراحی کرده است (همان، صص ۴۲ و ۴۰). در این روش ساخت مدل (ساختار سیستمی) در چهار مرحله عبارت‌اند از:

مرحلـــهٔ اول: مفهوم‌پردازی: مراد از ایـــن مرحله یافتن درکی از فرایند شـــکل‌گیری مفاهیم یا اندیشه‌هاست. همچنین روشن‌کردن آن مفاهیم در نظام و ارتباطی که با مفاهیم و اندیشه‌های دیگر دارند. برای این دو غرض مرحلهٔ اول دارای سه گام به قرار زیر است:

۱. مسئله‌شناسی با بررسی اطلاعات موجود و فرضیه‌پردازی با نگاهی کلی به قرآن و حدیث؛

۲. فهم‌پژوهی و اســـتخراج مفاهیم از متون اســـلامی که این گام با تعیین کلید واژگان، تشکیل خانوادهٔ متون و تحلیل و فهم متن در سه سطح عمومی، میانی و پیشرفته انجام می‌پذیرد.

۳. بسط مفهومی مدل از طریق تشخیص اجزای مدل، بسط طولی و عرضی مدل، یافتن منطق نظام ارتباطی با توجه به شواهد موجود و ارتباط‌یابی‌های محتمل میان اجزا؛

مرحلهٔ دوم: صورت‌بندی یا طراحی مدل که این کار با انتخاب بهترین سازه‌ها، انتخاب بهترین مدل و... انجام می‌شود.

مرحلهٔ ســـوم: اعتبارسنجی مدل که این کار با سنجش اعتبار فهم علمی از متون اسلامی و نیز سنجش ترسیم درست ارتباطات ساختاری میان سازه‌ها و مصون‌ماندن از خطاهای صورت‌بندی و ساخت‌یابی مدل حاصل می‌شود.

مرحلهٔ چهارم: تبیین و تفسیر نتایج مدل‌یابی که مراد از آن بیان چرایی‌های ایجاد پدیده در مدل اســـتنباطی، تشریح چگونگی ارتباط میان سازه‌ها و بیان چرایی حصول این مدل با این شکل و اجزا نه به اشکال و اجزا دیگر (نک: همان، صص ۵۲-۴۲).

۱۵. روش منطقی تولید نظریه

روش منطقی تولید نظریه روشـــی منطق‌پایه اســـت که با تأکید بر اســـتدلال‌های دوگانهٔ اســـتقرا و قیاس، به ارائهٔ الگو یا نظریه می‌پردازد. این روش کیفی به‌گونه‌ای اســـت که با اســـتفاده از فرایندی منطقی به پژوهشگر کمک می‌کند گزاره‌های ظنی به‌دست‌آمده با روش استقرایی را تبدیل به فرضیه کند و فرضیه‌های مورد نظر را به‌کمک روش قیاســـی اثبات و به الگو یا نظریه تبدیل کند (ســـتوده، بهروزی‌لک و میرچراغ خانی، ۱۳۹۸، ص ۲۹۹).

در مقالـــهٔ «الگوی جهاد در قرآن و ظرفیت‌های راهبردی آن در حل بحران‌های جهان اســـلام» ســـتوده و دیگران با اتکا به نظام معرفت‌شناسی اســـلام با رویکرد تفسیر موضوعی و روش منطقی تولید نظریه، الگوی جهاد را به‌صورت مدون تبیین کرده‌اند (همان، ص ۲۹۵). براساس این مقاله،

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

روش منطقی تولید نظریه به این شـــکل اســـت که با یک فرایند منطقی گزاره‌های ظنی که از قرآن به دست آمده با روش استقرا (گام اول) به فرضیه‌هایی درهم‌تنیده (کل تعمیم‌یافته) تبدیل می‌شود (گام دوم) و در ادامه، کل تعمیم‌یافته در قالب قضایایی خرد به فرضیه‌های جزئی تجزیه و به‌وسیله روش قیاسی اثبات شده (گام سوم) و درنهایت به الگو یا نظریه تبدیل می‌شود (گام چهارم) (نک: همان، ص ۳۰۰). به نظر می‌رسد روش ایشان ترکیبی از تفسیر موضوعی، ساخت فرضیهٔ مبتنی بر استقرا و درنهایت قیاس فرضیه است.

ب) نوع نظریه‌های اسلامی استنباط‌شده

پیش‌تر در تعریف نظریه بیان شد نظریه عبارت است از مجموعه‌ای منسجم و هماهنگ از مفاهیم، تعاریف و قضایا که یک نظر معین پیرامون توصیف، تبیین، تفســـیر یا کنترل یک یا چند پدیده ارائه می‌دهد. بنا بر این تعریف، به لحاظ هدف و غرض اصلی نظریه‌ها، ما دارای دســـت‌کم چهار نوع کلی نظریه هســـتیم که عبارت‌اند از: نظریه‌های توصیفی، نظریه‌های تبیینی، نظریه‌های تفسیری و نظریه‌های هنجاری (تجویزی) (نک: بستان، ۱۳۹۲ الف، صص ۱۴۰- ۱۳۷).

نظریه‌های توصیفی در این اصطلاح نظریه‌هایی هستند که به تعریف یا معرفی پدیده‌ها و روابط میان آن‌ها می‌پردازند؛ بنابراین چیستی، تشریح اجزا یا رابطهٔ ظاهری میان پدیده‌ها را بیان می‌کنند. نظریه‌هـــای تبیینی به علت‌کاوی و تشـــریح علت فاعلی پیدایش پدیده‌هـــا می‌پردازند. در مقابل، نظریه‌های تفســـیری در مقام دلیل‌پژوهی هســـتند و انگیزه و معنای رفتارها را بیان می‌کنند؛ به بیان دیگر نظریه‌های تبیینی و تفســـیری هر دو به چرایی پیدایش یک پدیده پاسخ می‌گویند، اما تبیینی‌ها علل فاعلی را می‌کاوند و تفسیری‌ها علل غایی و انگیزه‌ها را و درنتیجه رفتارها را تفسیر می‌کنند.

نظریه‌های هنجاری یا تجویزی نیز به وضع موجود نگاهی انتقادی دارند و درصدد ارائهٔ راهکار برای نیل به وضع مطلوب هستند. براساس آنچه در جدول داده‌ها مشاهده می‌شود، مطالعهٔ مروری حاضر نشـــان می‌دهد بیشترین نظریه‌های اســـتنباطی از متون اســـلامی نظریه‌های تبیینی هستند با دوازده نمونه و کمترین نظریه‌های اســـلامی استنباط‌شـــده، تفسیری هســـتند با یک نمونه. تعداد نظریه‌های توصیفی ۱۰ مورد و تعداد نظریه‌های هنجاری نیز ۷ مورد است.[۱]

بنابراین برخلاف انتظار که ممکن است در ابتدا تصور شود عمدهٔ نظریه‌های استنباطی از متون دینـــی، از نوع «هنجاری» هســـتند، در عمل عمدهٔ نظریه‌های اســـتنباطی از متون دینی در دو دههٔ

۱. گفتنی است نظریه‌های استنباطی براساس هدف یا ادعای روشن مقاله یا کتاب گزارش می‌شوند و صحت‌کاوی و اعتبارسنجی آن خارج از رسالت این مقاله است.

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

اخیر تبیینی بوده و به علت‌کاوی پدیده‌های انســـانی از نگاه قرآن و حدیث پرداخته‌اند و نظریه‌های هنجاری در جایگاه سوم قرار دارند.

نمودار نوع نظریه‌های اسلامی استنباط شده

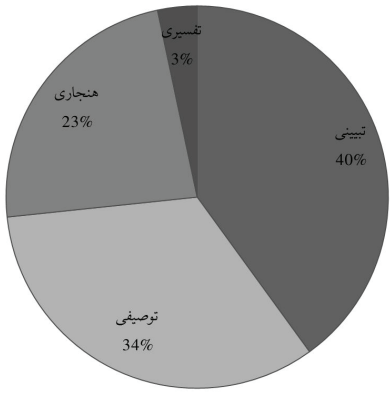

ج) نوع منبع نظریه‌پردازی اسلامی

منابع استفاده‌شدهٔ مؤلفان مقالات و کتاب‌ها برای نظریه‌پردازی اسلامی، به‌شکل کلی در سه دستهٔ قرآن، حدیث و ترکیب قرآن و حدیث جای می‌گیرند. بررسی حاضر نشان می‌دهد نوع منبعی که نویسندگان برای نظریه‌پردازی اســـتفاده کرده‌اند به‌ترتیب زیر است: اســـتفادهٔ صرف از قرآن، ۱۸ مورد، ترکیب قرآن و حدیث، ۱۱ مورد و استفادهٔ صرف از حدیث تنها ۱ مورد که به نهج‌البلاغه اختصاص دارد.

نوع منبع نظریه‌پردازی اسلامی

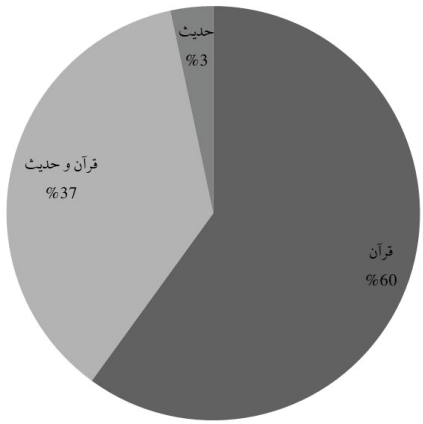

با توجه به نمودار بالا اســـتفاده از صرف قرآن در نظریه‌پردازی اســـلامی با اقبال بیشتری مواجه

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

بوده اســت. به نظر می‌رسد علت این امر اطمینان به صدور و انتساب قطعی آن به دین، قطعی‌بودن الفاظ آن که مانور بر کلمات را امکان‌پذیر می‌کند، آســانی دسترســی به آیات، محدودبودن دامنهٔ بحث و وجود تفاســیر متعدد است که فهم داده‌های این منبع را آسان می‌کند؛ درحالی‌که پژوهش بر روی صرف حدیث، بسیاری از مزایای بالا را ندارد.

د) سال‌های انتشار مقالات و کتاب‌ها

براساس مطالعهٔ مروری حاضر از سال ۱۳۸۰ تا ابتدای سال ۱۴۰۰ شمسی شاهد سیر صعودی در انجام و انتشــار پژوهش‌هایی با هدف ارائهٔ روش‌های نظریه‌پردازی صرف یا در قالب بررسی یک نمونهٔ عملی از متون دینی هستیم.

سال‌های انتشار آثار ویژهٔ روش نظریه‌پردازی از متون دینی

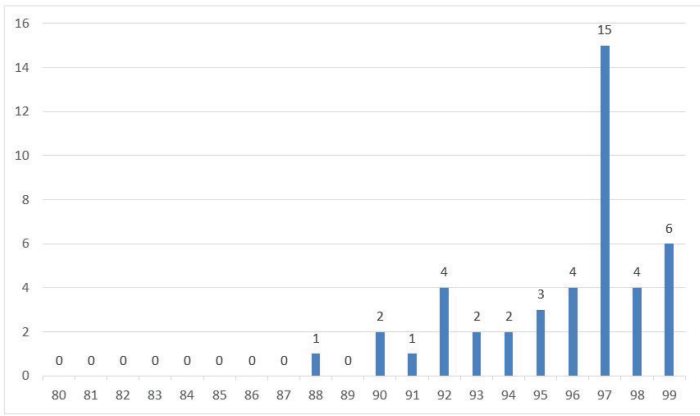

با توجه به نمودار بالا، در ســال ۱۳۹۷ شــاهد رشــد بالای مقــالات و کتاب‌هایی برای ارائهٔ روش‌های نظریه‌پردازی از متون دینی بودیم و این سال نقطه عطف دو دههٔ اخیر محسوب می‌شود. همچنین قبل از سال ۱۳۸۸ شاهد هیچ اثر منتشرشده‌ای در این زمینه نیستیم.

هـ) مجلات منتشرکنندهٔ مقالات

بنــا بر آمار حاصل از این مطالعه، طی دو دههٔ اخیر ۲۵ مجله که درجهٔ علمی-پژوهشــی کســب کرده‌اند حاوی مقالات ارائه‌کنندهٔ روش‌های نظریه‌پردازی از متون دینی هستند. در این میان، عمدهٔ مجلات حاوی یک مقاله هســتند. در مقایسه با دیگر مجله‌ها، مجلهٔ «روش‌شناسی علوم انسانی» با ۵ مقاله در صدر فراوانی انتشــار چنین مقالاتی و ســپس مجلهٔ «اسلام و علوم اجتماعی» با سه مقاله قرار گرفته است.

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

مجلات منتشرکننده مقالات روش نظریه‌پردازی از متون دینی

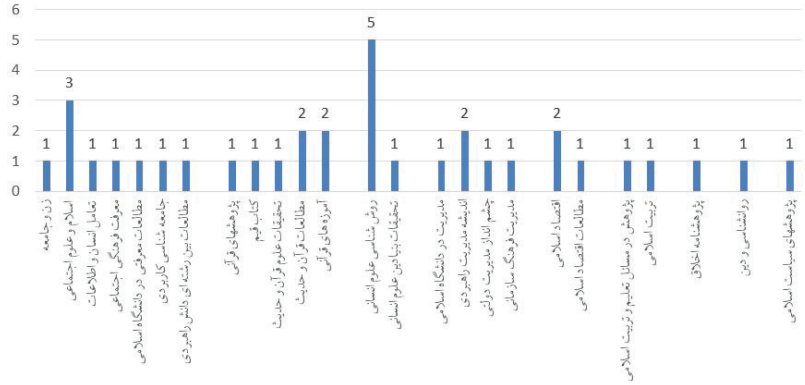

با توجه به نمودار بالا ملاحظه می‌شود هنوز هیچ مجله‌ای در زمینهٔ ارائهٔ روش‌های نظریه‌پردازی از متون دینی مرجعیت نیافته اســت و این مقالات در مجلات مختلف پراکنده شــده‌اند. همچنین به لحاظ عرصهٔ علمی مجلات بالا، مجلات شــاخهٔ علوم اجتماعی، مجلات شــاخهٔ علوم قرآن و حدیث و مجلات شــاخهٔ روش‌شناسی و فلسفهٔ علم، به‌ترتیب بیشــترین حجم مقالات ارائه‌کنندهٔ روش نظریه‌پردازی از منابع اسلام را به خود اختصاص داده‌اند.

و) رشته‌های علمی دارای کتاب و مقالات نهایی

براساس رشتهٔ علمی‌ای که مقاله‌های نهایی این مطالعهٔ مروری در بستر آن به ارائهٔ روش نظریه‌پردازی از متون دینی پرداخته‌اند، می‌توان میزان اهتمام رشــته‌های علوم انسانی به ارائهٔ روش نظریه‌پردازی از متون دینی را رصد کرد. بر پایهٔ این مطالعه، به‌ترتیب رشته‌های مدیریت، جامعه‌شناسی و روش‌شناسی علوم انسانی اهتمام بیشتری به این امر داشته‌اند و مقالات و کتاب‌های بیشتری را منتشر کرده‌اند.

رشته‌های علمی اهتمام‌ورز به ارائه روش نظریه‌پردازی از متون دینی

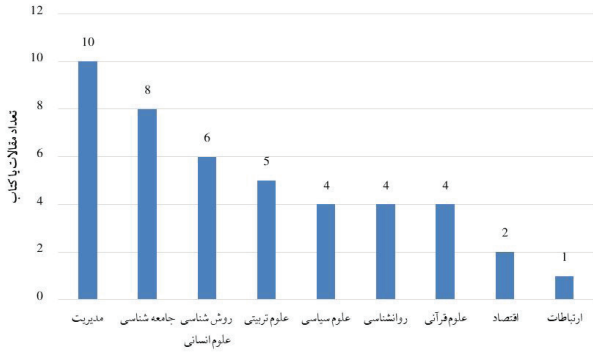

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

ز) مراکز علمی دارای اهتمام به روش نظریه‌پردازی و پراکندگی جغرافیایی

براساس محل فعالیت علمی صاحبان مقالات و کتاب‌هایی که به ارائهٔ روش نظریه‌پردازی از متون دینی پرداخته‌اند، می‌توان آماری دربارهٔ مراکز علمی پویا در این بحث و پراکندگی جغرافیایی آن‌ها در سطح کشور ارائه کرد.

بر این پایه پژوهشگاه حوزه و دانشگاه در میان مراکز علمی کشور دربارهٔ روش‌شناسی نظریه‌پردازی از متـــون دینی رتبهٔ اول را دارد و حدود ۳۰ درصد مقـــالات و کتاب‌های مرتبط با این موضوع در این پژوهشگاه تولید شده‌اند. رتبهٔ دوم به مؤسسهٔ آموزشی-پژوهشی امام خمینی (ره) اختصاص دارد.

تعداد مقالات مراکز علمی دارای اهتمام به روش‌شناسی نظریه پردازی از متون دینی

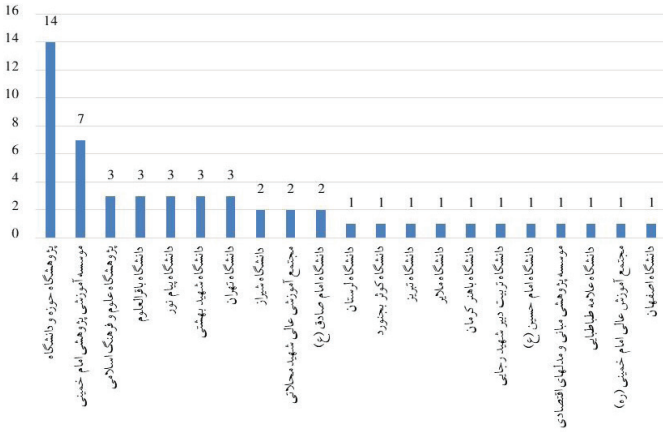

همچنین با توجه بـــه مراکز علمی که مؤلفان مقالات و کتاب‌های نهایی عضو آن‌ها هســـتند، بیشتر میزان تولیدات مقالات و کتاب‌ها به‌ترتیب به شهر قم، با ۶۱ درصد، شهر تهران با ۲۳ و شیراز با ۴ درصد اختصاص دارد؛ بنابراین در کشـــور ایران، شـــهر قم قطب روش‌شناسی نظریه‌پردازی از متون دینی تلقی می‌شود.

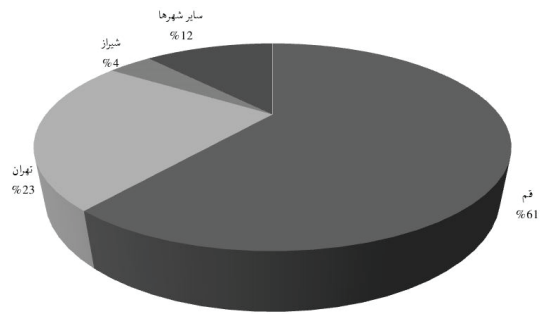

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

شهرهای مراکز علمی دارای اهتمام به روش‌شناسی نظریه‌پردازی از متون دینی

نقد و ارزیابی کلی آثار نهایی

تنـــوع و فراوانی روش‌های نظریه‌پردازی که پژوهشـــگران علوم انســـانی طراحـــی کرده‌اند یا به کار گرفته‌اند نشان می‌دهد در دهۀ اخیر خیز علمی مناسبی برای تولید دانش دینی گرفته شده و می‌توان انتظار داشت در دهه‌های آینده این حرکت شاهد موفقیت‌های بیشتری باشد.

با این همه، روش‌ها و فرایندهایی که تاکنون استخدام یا تولید شده‌اند در ضمن ارزشمندی، گام نخســـت تلقی می‌شوند و لازم است با تطبیق بیشتر این روش‌ها و تجربه‌های عملی در موضوعات مختلف، میزان توفیق هر روش مشـــخص و کاســـتی‌های آن جبران شود تا جامعۀ علمی در ادامه با مقایســـۀ این روش‌ها و توجه به نکات مثبت هر روش، به سمت طراحی روش یا روش‌های دقیق و کارآمد حرکت کند.

دقت در روش‌های شناسایی‌شـــده در این مطالعه مروری نشان می‌دهد این روش‌ها یا استخدام آن‌ها در مصادیق علمی از چند جهت دستخوش ایرادهایی است.

۱. به نظر می‌رســـد یکی از ایرادهای عمدۀ روش‌ها، تنقیح‌نکردن پارادایم نظریه‌پردازی علمی بـــر پایۀ متون دینی، پیش از طراحی روش نظریه‌پردازی اســـت.[۱] وجود مجموعه‌ای از مبانی منقح دربارۀ کیفیت تعامل اکتشافی با نص یا داشتن یک ایده یا رویکرد بکر دربارۀ چگونگی اســـتنباط نظریه از نص، پیش از طراحی روش، کلید موفقیت ورود به عرصۀ روش‌پردازی و زیربنای ابداع روش‌های کارآمد تلقی می‌شـــود. البته شاید رســـیدن به این نقطه نیز حاصل تفکر انتزاعی نباشـــد و در مسیر پر افت و خیز بررسی مصادیق و مسائل واقعی در متون دینی حاصل شود.

۲. برخـــی روش‌ها نوعی کلی‌گویی و اجمال مراحل و درنتیجه خامی دارند و به نظر می‌رســـد هنوز به اندازۀ کافی جزئی، دقیق و پخته نشده‌اند.[۲]

۳. دیگر کاســـتی عمدۀ فرایندها، نداشـــتن تکنیک‌ها یا روش‌هایی برای کشف صحیح و کامل

۱. این مشکل در تمامی مقالات گزارش‌شده در جدول داده‌ها وجود دارد و مقاله‌ای که خالی از این نقص باشد، یافت نشد.

۲. مانند روش پیشنهادی مقاله «روش اکتشاف نظریه از منابع و متون دینی»، «روش پژوهش فرایند چرخه‌ای تحلیل، روشی برای گردآوری، تحلیل و استنتاج از داده‌های کیفی پربعد در مسیر توسعۀ دانش مدیریت اسلامی»، «روش مدل‌یابی مفاهیم و سازه‌های روان‌شناختی از متون اسلامی (قرآن و حدیث)»، «روش نظریه‌سازی دینی در علوم اجتماعی»، «کاوشی در روش اجتهادی و کاربست آن در مدیریت اسلامی» و...

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

آیات و روایات موضوع اســت.[1] در موارد متعدد دامنهٔ آیات استفاده‌شده و چگونگی انتخاب آن‌ها روشــن نیســت و خواننده نمی‌داند با چه ملاک و معیاری انتخاب شــده‌اند؛ بنابراین ملاک گزینش مواد خام و گردآوری جامع و مانع نصوص چالش جدی عمدهٔ فرایندهاست.

۴. یکی از عمده کاســتی‌های متداول در این روش‌ها اســتفاده‌نکردن از ظرائف و دقایق مواد خام پژوهش بوده که حاصل نبود تکنیک‌هایی برای استنطاق حداکثری متون قرآن و حدیث است.[2] در همین راستا هنگام تطبیق عمدهٔ فرایندها، به عمق لایه‌های معنایی قرآن نفوذ نشده است و استفاده از قرآن در سطح ظواهر باقی مانده است.

۵. در موارد عملیاتی و هنگام اجرای فرایند روی مصادیق، کمتر برای نظریهٔ اســتنباطی عنوانی انتخاب شده است.[3] همچنین عمدتاً نویسندگان نظریهٔ نهایی را به اندازهٔ کافی پرورش‌یافته، منقــح و پخته عرضــه نکرده‌اند؛[4] چراکه در مرحلهٔ پایانی دچار نوعی شــتاب می‌شــوند؛ درحالی‌کــه می‌توانند در بخش نتیجه‌گیری با صرف وقت و حوصلهٔ بیشــتر نظریهٔ نهایی را پخته‌تر، دقیق‌تر و روشــن‌تر در ضمن کوتاه‌ترین عبــارات ارائه کنند و حتی عنوانی گیرا برای آن برگزینند.

بحث و نتیجه‌گیری

براســاس این مطالعه مروری ۴۴ منبع یافت شــد که در بازهٔ زمانی ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۹ شمسی به ارائهٔ روشــی برای نظریه‌پردازی از متون دینی پرداخته‌اند. از میان این تعداد، ۳۵ منبع را مقالات دارای درجهٔ علمی-پژوهشــی (حدود ۸۰ درصد کل منابع) و ۹ منبــع را کتاب‌های علمی (معادل ۲۰ درصد) تشکیل می‌دهند.

---

۱. مانند مقالهٔ «الگوی سازمان متعالی براساس قرآن کریم»، «تبیین مدل ارتقای عدالت جنسیتی در جوامع اسلامی از دیدگاه نهج‌البلاغه براساس نظریهٔ زمینه‌ای»، «تحلیل رکودها و رونق‌های اقتصادی از منظر نظام اقتصادی اسلام با رویکرد نظریه‌پردازی داده‌بنیاد»، «طراحی مدل تحلیل رفتار مصرف‌کننده براساس آموزه‌های اسلام» و...

۲. مانند مقالهٔ «نظریهٔ معنویت در قرآن بر پایهٔ روش نظریهٔ زمینه‌ای»، «تحلیل پاره‌فرهنگی در نظریهٔ قرآنی کج‌روی»، «تدوین مدل اسلامی شهود در تصمیم‌گیری راهبردی» و...

۳. مانند مقالهٔ «الگوی تقویت خودکنترلی در منابع انسانی سازمان‌ها مبتنی بر آموزه‌های قرآنی»، «الگوی جهاد در قرآن و ظرفیت‌های راهبردی آن در حل بحران‌های جهان اسلام»، «الگوی سازمان متعالی بر اساس قرآن کریم»، «بازنگری هرم مازلو در مقایسه با مدل قرآنی نیازهای انسانی براساس گونه‌شناسی جزاهای اخروی» و «تبیین مدل ارتقای عدالت جنسیتی در جوامع اسلامی از دیدگاه نهج‌البلاغه براساس نظریهٔ زمینه‌ای».

۴. مانند مقالهٔ «تحلیل محتوای کیفی شبکهٔ معنایی «قدرت»؛ تلاشی برای فهم الگوی «قدرت نرم» در قرآن کریم»، «تدوین مدل اسلامی شهود در تصمیم‌گیری راهبردی»، «موانع اجتماعی تفکر در الگوی اسلامی پیشرفت براساس نظریه‌پردازی داده‌محور از قرآن» و...

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

منابع بالا ارائه‌دهندۀ ۱۵ روش برای نظریه‌پردازی از متون دینی هستند که حدود ۸۵ درصد آن‌ها کاملاً جدید و ابداعی هستند. حدود ۱۵ درصد آن‌ها (دو روش تحلیل محتوای کیفی و نظریه‌پردازی داده‌بنیاد) نیز پیش‌تر وجود داشتند و نظریه‌پردازان اسلامی آن‌ها را استخدام و بومی کرده‌اند؛ با این حال ۲۳ اثر معادل ۵۰ درصد کل آثار برای نظریه‌پردازی اسلامی از روش نظریه‌پردازی داده‌بنیاد یا تحلیل محتوای کیفی، با فرایندی تقریباً یکسان استفاده کرده‌اند.

پرکارتریـــن و مؤثرترین افرادی که تاکنون در این زمینه به ارائـــۀ روش پرداخته‌اند عبارت‌اند از: مجید کافی (۱۳۹۱ ش)، حسین بســـتان (۱۳۹۲ ش)، علی سلیمی (۱۳۹۵ ش)، علی عبداللهی نیســـیانی (۱۳۹۶ ش)، اصغر افتخاری (۱۳۹۶ ش) و احمدحسین شریفی (۱۳۹۷ ش). همچنین درحالی‌که انتظار این بود عمدۀ نظریه‌های حاصل از اســـتخدام روش‌های نظریه‌پردازی اســـلامی «هنجاری» باشند، بیشتر نظریه‌های استنباطی «تبیینی» هستند.

مقالات و کتاب‌های پالایش‌شده این مطالعه، در بیشتر موارد از جنس مطالعات قرآنی هستند؛ یعنی عمدتاً با اســـتفاده از صرف آیات قرآن به اســـتخدام روش خـــود و نظریه‌پردازی پرداخته‌اند و درصد ناچیزی درصدد نظریه‌پردازی از صرف حدیث بودند. عمدۀ مقالات در ســـه سال پایانی دۀ اخیر (۱۳۹۷-۱۳۹۹ ش) منتشـــر شده‌اند. همچنین هنوز هیچ مجله‌ای در موضوع ارائۀ روش‌های نظریه‌پردازی از متون دینی، مرجعیت علمی نیافته اســـت. در میان رشته‌های علوم انسانی که به این موضوع اهتمام دارند، رشته‌های مدیریت و جامعه‌شناسی بیشترین اثر منتشرشده را دارند.

پژوهشـــگاه حوزه و دانشگاه و مؤسسه آموزشی و پژوهشـــی امام خمینی (ره) پیشرو مؤسسات علمی در این حوزه هســـتند. در این میان نیز شـــهر قم، قطب این حرکت علمی محسوب می‌شود؛ چراکه حدود ۶۰ درصد آثار نهایی این مطالعه را پژوهشـــگران مراکز علمی این شهر تولید کرده‌اند. درمجموع عمـــدۀ مشـــکلات روش نظریه‌پردازی از متـــون دینی در مرحلۀ طراحی یا اســـتخدام عبارت‌انـــد از: ۱ـ تنقیح‌نکردن پارادایم نظریه‌پردازی علمـــی از متون دینی، پیش از طراحی روش، ۲ـ اجمال مراحل و کلی‌بودن آن‌ها در پاره‌ای موارد، ۳ـ نداشتن تکنیک‌ها یا روش‌هایی برای کشف صحیـــح و کامل نصوص پژوهش، ۴ـ نبود تکنیک‌ها و روش‌های خُرد برای اســـتفادۀ حداکثری از ظرائف و دقایق مواد خام پژوهش و ۵ـ عدم عنوان‌پردازی و تبیین لازم برای نظریۀ نهایی.

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

کتابنامه

۱. افتخاری، اصغر. ۱۳۹۳. **مقاومت در اسلام**. چاپ اول. تهران: مؤسسهٔ مطالعات اندیشه‌سازان نور.

۲. ایازی، علی‌نقی؛ ربانی خوراسگانی، علی. ۱۳۹۳. «موانع اجتماعی تفکر در الگوی اسلامی پیشرفت براساس نظریه‌پردازی داده‌محور از قرآن». **جامعه‌شناسی کاربردی**. دورهٔ بیست‌وپنجم. شمارهٔ ۲ (پاپی ۲). صص ۹۶-۸۱.

۳. ایمان، محمدتقی؛ نوشادی، محمودرضا. ۱۳۹۰. «تحلیل محتوای کیفی». **عیار پژوهش در علوم انسانی**. شمارهٔ ۴. صص ۴۴-۱۵.

۴. ایمان، محمدتقی. **۱۳۹۰. مبانی پارادایمی روش‌های تحقیق کمی و کیفی در علوم انسانی**. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

۵. ایمان‌زاده، علی؛ فرهادی، مهلا. ۱۳۹۷. «تبیین مدل ارتقای عدالت جنسیتی در جوامع اسلامی از دیدگاه نهج‌البلاغه براساس نظریهٔ زمینه‌ای». **زن و جامعه**. سال نهم. شمارهٔ ۲. صص ۶۸-۳۵.

۶. باقرزاده، اصغر؛ احمدوند، علی‌محمد؛ دهقان، نبی‌الله؛ سنجقی، محمدابراهیم؛ دهقان ده‌جمالی، کاظم. ۱۳۹۸. «نظریهٔ مدیریت دانش اسلامی؛ تبیین مبانی و اصول». **تحقیقات بنیادین علوم انسانی**. دورهٔ پنجم. شمارهٔ ۲. صص ۱۵۰-۱۱۷.

۷. بستان، حسین. **۱۳۹۲ الف. گامی به‌سوی علم دینی (۲)؛ روش بهره‌گیری از متون دینی در علوم اجتماعی**. چاپ دوم. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

۸. بستان، حسین. **۱۳۹۲ ب. نظریه‌سازی دینی در علوم اجتماعی با تطبیق بر جامعه‌شناسی خانواده**. چاپ اول. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

۹. بستان، حسین. ۱۳۹۲ ج. «کوششی نظری در جهت ساخت مدل اسلامی ثبات خانواده». **مطالعات زن و خانواده**. دورهٔ اول. شمارهٔ ۱. صص ۹۸-۶۹.

۱۰. بستان، حسین. ۱۳۹۵ الف. «روش نظریه‌سازی دینی در علوم اجتماعی». **روش‌شناسی علوم انسانی**. شمارهٔ ۸۶. صص ۱۴۲-۱۲۱.

۱۱. بستان، حسین. ۱۳۹۵ ب. «کوششی در جهت ساخت نظریهٔ عرفی‌شدن براساس متون اسلامی». **اسلام و علوم اجتماعی**. دورهٔ هشتم. شمارهٔ ۱۵. صص ۶۲-۳۵.

۱۲. بشیری، ابوالقاسم. ۱۳۹۳. «نظریهٔ انگیزش در اندیشهٔ دینی». **روان‌شناسی و دین**. دورهٔ هفتم. شمارهٔ ۲ (پیاپی ۲۶). صص ۶۰-۳۹.

۱۳. بلیکی، نورمن. ۱۳۹۱. **پارادایم‌های تحقیق در علوم انسانی**. چاپ اول. ترجمهٔ سید حمیدرضا حسنی؛ محمدتقی ایمان؛ سید مسعود ماجدی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

۱۴. بهمنی، سعید. ۱۳۹۷. **نظریه‌پردازی قرآن بنیان؛ رهیافت‌های توسعهٔ روش نظریه‌پردازی قرآن‌بنیان سید محمدباقر صدر**. چاپ اول. قم: انتشارات پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۱۵. پسندیده، عباس. ۱۳۹۹. «مدل مفهومی ظرفیت‌سازی اخلاق برای فهم نشانه‌های توحیدی». **اخلاق‌پژوهی**. دورهٔ سوم. شمارهٔ ۷. صص ۴۶-۲۵.
۱۶. ترک‌زاده، جعفر. ۱۳۸۸. «روش پژوهش فرایند چرخه‌ای تحلیل، روشی برای گردآوری، تحلیل و استنتاج از داده‌های کیفی پربُعد در مسیر توسعهٔ دانش مدیریت اسلامی». **روش‌شناسی علوم انسانی**. دورهٔ پانزدهم. شمارهٔ ۶۱. صص ۱۴۲-۱۲۳.
۱۷. تقوی، محمدرضا. ۱۳۹۰. «نظریهٔ پردازش، پذیرش و پرورش دین: رویکردی نرم برای انتقال فرهنگ ایثار و شهادت». **تربیت اسلامی**. شمارهٔ ۱۲. صص ۱۰۳-۷۵.
۱۸ حدادزاده، مهدی. ۱۳۹۷. «تدوین مدل اسلامی شهود در تصمیم‌گیری راهبردی». **مدیریت در دانشگاه اسلامی**. شمارهٔ ۱۵. صص ۱۹۹-۱۷۹.
۱۹. حسنی، سید حمیدرضا. ۱۳۹۹. **درآمدی بر پارادایم اجتهادی دانش عملی**. چاپ دوم. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۲۰. حسینی کمال‌آبادی، سید مرتضی. ۱۳۹۶. **کتاب نظریه**. چاپ اول. تهران: آفتاب توسعه.
۲۱. خاکی، غلامرضا. ۱۳۹۱. **روش تحقیق در مدیریت**. چاپ دوم. تهران: نشر فوژان.
۲۲. خسروپناه، عبدالحسین. ۱۳۹۳. **در جست‌وجوی علوم انسانی اسلامی، تحلیل نظریه‌های علم دینی و آزمون الگوی حکمی- اجتهادی در تولید علوم انسانی اسلامی**. چاپ اول. قم: نشر معارف.
۲۳. دانایی‌فرد، حسن. ۱۳۸۸. «روش‌شناسی عمومی نظریه‌پردازی». **روش‌شناسی علوم انسانی**. شمارهٔ ۵۸. صص ۳۲-۷.
۲۴. سادات حسینی، اکرم السادات. ۱۳۹۳. **نظریهٔ پرستاری حکیمانه (نظریه‌ای نو در پرستاری براساس متون اسلامی)**. چاپ اول. تهران: اندیشهٔ رفیع.
۲۵. ستوده، محمد؛ بهروزی‌لک، غلامرضا؛ میرچراغ خانی، حسین. ۱۳۹۸. «الگوی جهاد در قرآن و ظرفیت‌های راهبردی آن در حل بحران‌های جهان اسلام». **پژوهش‌های سیاست اسلامی**. دورهٔ هفتم. شمارهٔ ۱۵. صص ۲۷۱-۲۹۶.
۲۶. سعیدی، علی؛ زریباف، سید مهدی؛ ناسخیان، علی‌اکبر. ۱۳۹۴. «عدالت به‌مثابهٔ روش؛ سیر رویکردهای روش‌شناختی در اقتصاد اسلامی». **مطالعات اقتصاد اسلامی**. شمارهٔ ۱۵. صص ۱۷۸-۱۴۷.

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

۲۷. سعیدی، محمدمسعود. ۱۳۹۹ الف. «نظریهٔ معنویت در قرآن بر پایهٔ روش نظری زمینه‌ای». **کتاب قیم**. دورهٔ دهم. شمارهٔ ۲۲. صص ۲۱۲-۱۸۵.
۲۸. سعیدی، محمدمسعود. ۱۳۹۹ ب. **نظریهٔ معنویت در قرآن**. چاپ اول. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۲۹. سلامی‌مهر، یعقوب؛ اسمعیلی، زهره؛ سرمدی، محمدرضا؛ صفایی، طیبه. ۱۳۹۹. «طراحی مدل مفهومی مراحل تربیت مبتنی بر دیدگاه اسلام و دلالت‌های تربیتی آن (استراتژی تئوری داده‌بنیاد متنی)». **پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی**. شمارهٔ ۴۶. صص ۲۲۰-۱۹۹.
۳۰. سلیمی، علی. ۱۳۹۵. «تحلیل پاره‌فرهنگی در نظریهٔ قرآنی کج‌روی». **اسلام و علوم اجتماعی**. دورهٔ هشتم. شمارهٔ ۱۵. صص ۳۴-۵.
۳۱. سلیمی، علی. ۱۳۹۶. «رویکرد بزه‌دیده‌شناختی در نظریهٔ قرآنی کجروی». **معرفت فرهنگی اجتماعی**. سال هشتم. شمارهٔ ۴. صص ۴۴-۲۳.
۳۲. سلیمی، علی. ۱۳۹۷. «کاربرد تحلیل محتوای کیفی در استخراج تحلیل‌های اجتماعی قرآن کریم: گزارشی تحلیلی از روش یک تحقیق». **روش‌شناسی علوم انسانی**. دورهٔ بیست‌وچهارم. شمارهٔ ۹۷. صص ۹۹-۷۵.
۳۳. سوادی، محمدعلی. ۱۳۹۹. **نظریه‌پردازی و روش‌شناسی در اندیشهٔ سیاسی اسلام**. چاپ اول. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشهٔ اسلامی.
۳۴. سهرابی، محمدرضا. ۱۳۹۲. «اصول نگارش مقالات مروری». **پژوهنده** (مجلهٔ پژوهشی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی). سال هجدهم. شمارهٔ ۲ (پیاپی ۹۲). صص ۵۶-۵۲.
۳۵. شریفی، احمدحسین. ۱۳۹۷ الف. «روش اکتشاف نظریه از منابع و متون دینی». **روش‌شناسی علوم انسانی**. دورهٔ بیست‌وچهارم. شمارهٔ ۹۴. صص ۲۲-۷.
۳۶. شریفی، احمدحسین. ۱۳۹۷ ب. **نظریه‌پردازی اسلامی در علوم انسانی**. چاپ اول. تهران: آفتاب توسعه.
۳۷. شکوری، مجتبی؛ حاجی‌اکبری، فاطمه؛ شمشیری، رحیمه. ۱۳۹۹. «بازنگری هرم مازلو در مقایسه با مدل قرآنی نیازهای انسانی براساس گونه‌شناسی جزاهای اخروی». **تحقیقات علوم قرآن و حدیث**. دورهٔ هفدهم. شمارهٔ ۲ (پیاپی ۴۶). صص ۱۰۶-۶۵.
۳۸. شورچه، عبدالحسین. ۱۳۹۷. **کرسی نظریه‌پردازی تفسیر موضوعی میان‌رشته‌ای قرآن**. چاپ اول. قم: نشر المصطفی.

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

۳۹. تنکارد جیمز ویلیام؛ شـــومیکر، پاملاجی؛ ال لاسور، دومینک. ۱۳۸۷. **نظریه‌سازی در علوم اجتماعی**. ترجمهٔ محمد عبداللهی. تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.
۴۰. صادقـــی مال امیـــری، منصور. ۱۳۹۲. «طراحی مـــدل تحلیل رفتار مصرف‌کننده براســـاس آموزه‌های اسلام». **اندیشهٔ مدیریت راهبردی**. شمارهٔ ۱۳. صص ۱۵۶-۱۲۳.
۴۱. صیدزاده، حیدر؛ سپهوند، رضا. ۱۳۹۷. «الگوی تقویت خودکنترلی در منابع انسانی سازمان‌ها مبتنی بر آموزه‌های قرآنی». **پژوهش‌های قرآنی**. دورهٔ بیست‌وسوم. شمارهٔ ۸۷. صص ۳۱-۴.
۴۲. طیوری، امیـــر؛ عبدخدایی، زهرا. ۱۳۹۸. «تفاوت مرور روایتی و مرور نظام‌مند». **آموزش در علوم پزشکی**. شماره‌های ۱۸ و ۱۹. صص ۱۶۸-۱۶۶.
۴۳. عبـــاس‌زاده، روح‌الله؛ خان‌محمدی، کریم؛ مریجی، شـــمس‌الله. ۱۳۹۷. «مؤلفه‌های نظریهٔ هنجاری رســـانه‌های جمعی در قرآن کریم». **اســـلام و علوم اجتماعی**. دورهٔ دهم. شمارهٔ ۱۹. صص ۴۸-۲۵.
۴۴. عبدالهی نیســـیانی، علی؛ رضاییان، علی. ۱۳۹۶. «تحلیلی قرآنی در تبیین مدل ابهام‌گریزی انسان به‌عنوان یک مدل توصیفی از رفتار انسان». **تعامل انسان و اطلاعات**. دورهٔ چهارم. شمارهٔ ۲. صص ۳۰-۱۷.
۴۵. ـــــــــــ . ۱۳۹۷. «مدل رفتار انســـان در مواجهه با دو ســـاحت مطلوبیت-نامطلوب؛ تحلیلـــی قرآنی، رویکـــردی مدیریتی». **اندیشـــهٔ مدیریت راهبـــردی**. شـــمارهٔ ۲ (پیاپی ۲). صص ۵۵-۱۸.
۴۶. ـــــــــــ . ۱۳۹۹. «تبیین قرآنی مدل وابســـتگی به منابع؛ تحلیل رفتاری بحران ناشـــی از ریزش بورس تهران». **اقتصاد اسلامی**. شمارهٔ ۸۰. صص ۱۰۶-۸۱.
۴۷. عبدالهی، علی. ۱۳۹۷. «روش تحلیل محتوای کیفی تطبیق‌یافته به‌منظور تحقیق در متن قرآن کریم؛ ارائهٔ یک مطالعهٔ موردی در علوم رفتاری». **آموزه‌های قرآنی**. شمارهٔ ۲۸. صص ۵۶-۲۷.
۴۸. عبدلی مسینان، مرضیه. ۱۳۹۷. **استخراج، تحلیل و ارزیابی مدل‌های اجتهادی در روش‌شناسی تولید علوم انسانی اسلامی**. رسالهٔ دکتری. قم: دانشگاه معارف اسلامی.
۴۹. ـــــــــــ . ۱۳۹۹. **مدل‌های روش‌شـــناختی تولید علوم انسانی اسلامی در پرتو حکمت و اجتهاد**. چاپ اول. قم: دفتر نشر معارف.
۵۰. عبدلی‌نژاد، رقیه؛ شـــکیبایی، علیرضا؛ صالحی آســـفیجی، نورالله. ۱۳۹۸. «تحلیل رکودها و رونق‌های اقتصادی از منظر نظام اقتصادی اســـلام با رویکرد نظریه‌پـــردازی داده‌بنیاد». **اقتصاد اسلامی**. دورهٔ نوزدهم. شمارهٔ ۷۳. صص ۹۰-۵۹.

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

۵۱. عترت‌دوســت، محمد. ۱۳۹۷. «تحلیل محتوای کیفی شبکهٔ معنایی «قدرت»؛ تلاشی برای فهــم الگوی «قدرت نرم» در قــرآن کریم». **مطالعات قرآن و حدیث**. دورهٔ دوازدهم. شــمارهٔ ۱ (پیاپی ۱). صص ۱۱۴-۸۳.
۵۲. عربشــاهی کریزی، احمد. ۱۳۹۲. «الگوی سازمان متعالی براساس قرآن کریم». **مطالعات بین‌رشته‌ای دانش راهبردی**. شمارهٔ ۱۲. صص ۱۲۲-۹۹.
۵۳. علی‌پور، مهدی؛ حســنی، حمیدرضا. ۱۳۹۰. **پارادایم اجتهادی دانش دینی**. چاپ دوم. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۵۴. کافی، مجید. ۱۳۹۲. **نظریهٔ اجتماعی ارتباط در قرآن**. رســالهٔ دکتری. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۵۵. ـــــــــــ . ۱۳۹۴. **نظریه‌پردازی؛ گامی به‌سوی تولید علم دینی، نظریهٔ اجتماعی ارتباط در قرآن**. چاپ اول. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۵۶. ـــــــــــ . ۱۳۹۷. **سبک زندگی اجتماعی با تأکید بر آیات قرآن**. چاپ اول. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۵۷. ـــــــــــ ؛ جمشــیدی‌ها، غلامرضا. ۱۳۹۱. «مدل روش‌شناختی نظریه‌پردازی در علوم انسانی اسلامی». **روش‌شناسی علوم انسانی**. دورهٔ هجدهم. شمارهٔ ۷۲. صص ۱۰۹-۸۱.
۵۸. ـــــــــــ . ۱۳۹۲. «مؤلفه‌های نظریهٔ اجتماعی براساس مبانی شناخت جامعه در قرآن». **آموزه‌های قرآنی**. سال دهم. شمارهٔ ۱۷. صص ۱۱۸-۹۵.
۵۹. کریمی، مصطفی. ۱۳۹۸. «فرایند نظریه‌پردازی قرآنی در حوزهٔ تفسیر موضوعی». **مطالعات قرآن و حدیث**. دورهٔ سیزدهم. شمارهٔ ۱ (پیاپی ۲۵). صص ۲۱۷-۱۸۹.
۶۰. کمانی نجف‌آبادی، مهدی. ۱۳۹۷. **تفســیر موضوعی روایی، چیســتی، مبانی و روش**. چاپ اول. قم: دارالحدیث.
۶۱. منطقی، محســن. ۱۳۹۷. «کاوشــی در روش اجتهادی و کاربست آن در مدیریت اسلامی». **چشم‌انداز مدیریت دولتی**. دورهٔ نهم. شمارهٔ ۳ (پیاپی ۳). صص ۱۵۷-۱۳۹.
۶۲. ـــــــــــ ؛ شریفی، احمدحسین. ۱۳۹۷. «فرایند اکتشاف نظریهٔ اخلاقی اسلام در موضوع سکوت سازمانی». **پژوهش‌نامهٔ اخلاق**. دورهٔ یازدهم. شمارهٔ ۴۲. صص ۵۴-۳۵.
۶۳. مؤمنی‌راد، اکبــر. ۱۳۹۲. «تحلیل محتوای کیفی در آینهٔ پژوهــش: ماهیت، مراحل و اعتبار نتایج». **اندازه‌گیری تربیتی**. شمارهٔ ۱۴. صص ۲۲۲-۱۸۷.
۶۴. مهرابی، امیرحمزه؛ خنیفر، حسین؛ امیری، علی‌نقی؛ زارعی متین، حسن؛ جندقی، غلامرضا.

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]

۱۳۹۰. «معرفی روش‌شناسی نظریهٔ داده‌بنیاد برای تحقیقات اسلامی (ارائهٔ یک نمونه)». **مدیریت فرهنگ سازمانی**. دورهٔ ۹. شمارهٔ ۲۳. صص ۳۰-۵.
۶۵. نورعلیزاده میانجی، مسعود. ۱۳۹۸. «روش مدل‌یابی مفاهیم و سازه‌های روان‌شناختی از متون اسلامی (قرآن و حدیث)». **تحقیقات بنیادین علوم انسانی**. دورهٔ پنجم. شمارهٔ ۲. صص ۶۲-۳۵.
۶۶. واسطی، عبدالحمید. ۱۳۸۲. **راهنمای تحقیق**. چاپ دوم. قم: دار العلم.
۶۷. همدانی، مصطفی. ۱۳۹۸. «نظریهٔ هنجاری و الگوی ارتباط غیرکلامی در نقطهٔ آغاز ارتباطات درون‌فرهنگی اسلامی». **مطالعات فرهنگی و ارتباطات**. شمارهٔ ۵۷. صص ۳۲۱-۲۸۹.
۶۸. هومن، حیدرعلی. ۱۳۸۶. **شناخت روش علمی در علوم رفتاری**. چاپ چهاردهم. تهران: سمت.
۶۹. یاری، حسن‌علی؛ بهروزی لک، غلامرضا. ۱۳۹۶. «کاربرد روش تحقیق نظریهٔ داده‌بنیاد در استخراج نظریه از متون دینی». **مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی**. شمارهٔ ۷۳. صص ۵۶۶-۵۴۹.

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-10-06]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0]